

**Учешће св. Саве и његове школе
у стварању нове редакције српских
ђиријалских споменика**

ОД
А. БЕАНГА

При ћирилски споменаци, који су nam сачувани, припадају крају или, у сваком случају, последњој четврти XII века, dakле, времену када се св. Саво родно или када се отаочинило његово образовање. Није зато чудо што и у време његовог борављења у Хиландару, у време његовог пуног развика, — наша ортографија није била још потпуно развијена, тако да су се у њој могли запажати и трагови рада св. Саве. Питање о томе раду и утицају св. Саве у том правцу отечено је тиме што, пре свега, немамо сачуваних Савиних дела у оригиналу и, друго, што не знамо; у коликој је мери у састављању тих дела учествовао св. Саво непосредно. Зато се морамо обратити ортографији и језику тих дела да бисмо из њих поцрпали — колико је то могуће — податке о свему томе. При овим испитивањима могу бити узети у обзир на првом месту ови споменаци: Хиландарска повеља Немањина од 1199 год., Караџски талих Савин, Хиландарска талих и Хиландарска повеља Преобраћеног. Прва су три споменика наштампана у Списима св. Саве Ва. Ђоровића (Београд, 1928), а Хиландарску повељу II наштампало је А. Соловјева у Прилозима П. Поповића, књ. V стр. 66—71. По тим ће издањима ти споменици бити навођени (са скраћеницама X П I, K T, X T и X П II). Поред ових споменика ми ћемо се користити и њима другим, а нарочито Исаичком врмичицом, који нам у овом правцу могу бити од помоћи.

Али како нам из ранијег времена нису сачувани ћирилски споменици, њих ми можемо смело тражити да је њих морало и ранија бити, јер и најстарији Ћирилски споменици — што што су повеља Кулино бана од 1189 год. или Миротвораство јавићева — јасно показују да им је морао претходити дужи развика ћирилских споменика некегис врсте. Да бих то показао, ја се морам задржати на неким странама тог развика.

1.

Велики и многозначан је споменик наше старе писмености Мирослављево јеванђеље, не само по лепоти својих орнамента, по сличности израде, него и по унутрашњем значају своме. Пре свега, тај споменик припада — по цртама своје ортографије — много старијем времену него што је на пр. повељи Кулини бану, дакле 1189 година (Мирослав, брат Немањин, владао је у Хуну и умро је око 1188 г.). Јер Мирослављево јеванђеље, иако не у старој употреби, има још знаке а и а, од којих у повељи Кулиновој и помена нема. Па ипак и Мирослављево јеванђеље претставља споменик са много нових црта и са извесном стилизацијом старих црта која се могла развити само у току времена: не треба никад изгубити из вида да се ортографија споменика врло полако и споро мења. Тако је било некада, а тако је и данас у свима књижевностима света. У писмању има увек много више конзервативизма и традиције неголи у многим другим културним радњама.

Тај споменик, Мирослављево јеванђеље, био је наше пута предмет испитивања; па ипак, ја мислим, о њему и приближно није још све речено. У последње време позабавио се њиме проф. Ст. Куљбакин у књизи „Палеографска и језичка испитивања о Мирослављевом јеванђељу“ (Посебна издања С. К. Академије, кн. 52, 1925 г.). Једно од врних питања које је могао ставити Куљбакин—било је: ко је писац Мирослављева јеванђеља, увршио колико је руку сарађивало на том значајном споменику наше старе писмености.

Руководећи се палеографском страном овог споменика, Куљбакин утврђује да су два човека учествовала у изради његовој: Варсамилотом, који је, вероватно, написао врху на-стилом главни текст споменика (он је записао на крају споменика своје име, и начин писања слова у томе месту слаже се са начином писања главног текста), и Дијак Глигорије, који је написао крај рукописа и записа (3586—3606 страну текста), орнаментима украсио текст („заставица... зашто“, како он вели у својем запису на стр. 360а) и написао црвеним мастилом (киноваром, индигобером) натписе над јеванђељским читањима.

Куљбакини се даље не бави ни личношћу, ни језиком ни ортографијом дијалекта Глигорија, већ изводи неколико твђења Љуб. Стојановића која подергани критички.

Ја мислим да нам се на томе ипак мало испреније задржати, јер нисте овако ниво што Мирослављево јеванђеље својим главним текстом и његовим особинама претставља велики значај као споменик II половине XII века, толики исти и значај и интерес претставља и ортографија и језик Глигорија дијалекта, савременика Варсамелеонова.

Љубомир Стојковић (Фотолит. издање Миросл. јеванг. Александра Обреновића, стр. 314) ставља питање: да ли дијалект Глигорије ипак био католски, зато што се у нитавским над јеванђељским читањима наводи 10 пута употребљена реч *мыма* (ист. саврем. *мыша*, лат. *missa*), а само шест пута *литур* (литургија); а познато је да се код нашег народа западне цркве литургија зове *маша* (машини, служити и сл.). У исто време Стојановић наводи у корист те претпоставке и катинс *Житије Василија* (на стр. 71а) у једном од омирењања овог јеванђеља.

Поводом тих интересантних претпоставки Љ. Стојановића — вели Куљбакини (ор. сд. 8) — можда напоменути да је од свих могућих објашњења најмање вероватно оно које доводи у везу реч *мыма* са личношћу Глигорија као католка; јер од десет примера те речи 5 припадају руци Глигоријевој (2816_{1а}; 2326_{1а}; 2386_{1а}; 271а_{1а}; 274а_{1а}), а других пет (2816_{1а}; 2816_{1а}; 2136_{1а}; 2986_{1а}) — главној руци (тј. можда Варсамелеону). Реч пак *литур*=*литургички* припада искључиво главној руци, а никако Глигорију¹.

Ја мислим ипак да је ово недовољно, па да ствар буде дефинитивно решена иа у коме правцу; а када би све ово што вели Куљбакини било и апсолутно тачно, то још не би говорило тако отсудно против могућности коју је изнео Стојановић. Али да приђемо ближе питању о дијалекту Глигорију.

Од места у МЈ са именицим *мыма* која се приписују Варсамелеону у два катинска (2816_{1а} и 2816_{1а}) и нема речи *мыма*²), а с друге стране, било би врло невероватно када

¹ Ту је код Куљбакиних штампарска грешка: место 381 требало је да стоји — тако је изгледало код Стојановића — 281.

би на истој страни, тј на стр. 3816_{из}, и то у истој ступцу, један натпис писмо Глигорије, а други два — Варсамелмон. То изводи Кулбикин на основу различит начрта, вероватно, слова ч; међутим при сличности целог начина писања тих натписа — то није довољно. На стр. 3886 могло би се у прилик помислити да је натписе писмо Варсамелмон; али ово се мало оштрије погледа, видјеће се да су киноваром (кинобером) писане речи или друичије неголи речи писане црним натписом, и да и оне могу потицати од Глигорије, која је ту — пошто су се његови црвени слова налазила међу црним Варсамелмоновим — мало удешавало њихов карактер према начину писања основног текста. Али та је страна рукописа врло замишљана са једне друге своје стране. Ту се реч *мима* баш налази у основном тексту, тако да ту нема никакве сумње да ју је написао Варсамелмон; зато ту о киноваром писаном тексту не треба ни говорити.

Из овога се види да се реч *мима* налазила и у основном тексту и у овом који је писао Глигорије. Питање је сада: да ли је дијак Глигорије унео реч *мима* из слова језика или ју је нашао у тексту са кога је преносно киноваром речи у МЈ. Мислим да се може, готово са сигурношћу, рећи да је реч *мима* — поред речи литургичке у мањем броју случајева — дијак Глигорије нашао у тексту са кога је натписе над четицама уносио у МЈ. А тај текст је имао све карактерне особине Марослављевих резанџела у које дијак Глигорије није дирао. Сасвим је сигурно да је ту нашао и *мима* која је у свом тексту остављала као и све друго.

За то није тешко дати доказе. Испитаћемо прво ортографију и језик дијана Глигорија од стране 3886 до закључно 3606.

Његова би ортографска правила била ова: а) и употребама Глигорије и после оскода, и у почетку речи и иза сугласника сасвим правилно: џ) *мѣ* 3586 (*теѣ*), 359а, 359б (*теѣ*); *мѣнѣ* 359б, *мѣстѣ* 360а; р) *теѣ* 3586, 359б, 360а (*теѣ*), *мѣѣ* 359б, *мѣнѣнѣ* 359б, *мѣнѣ* 359б, *мѣнѣ* *и* 359б, 360а, *теѣ*, *мѣнѣ* *и* 359б, *мѣнѣ* 360а (*теѣ*); у) *мѣсѣнѣнѣ* *и* 3586, *мѣнѣнѣ* 358а, *мѣнѣ* 360а. Интересантно је да овде никада није употребљено *ѣ* у значењу *и*; само напред на стр. 355а у за-

миса и тада је он могао добити орнаменте са очигледним ромбским утицајима. Ја нисам још и даље и сматрам да би нас то уверило такође на закључак да је један од ранијих оригинала Мирослављева јеванђеља писан глаголицом. Томе се закључку не противе ни у колико ни ортографске ни језичке црте Мирослављева јеванђеља о којима ћемо говорити и мало ниже. А сада нам остаје питање о дијаку Глигорију: шта претставља његова властита ортографија и на шта нас она, заједно са особинама његова језика, упућује.

Прв свсга — ко би могао бити дијак Глигорије? Његова ме ортографија упућује да је он светован, а не свештено-лиц; да се савршено за логиката или чиновника при каквом кнезу или великодостојнику тога времена. Његова је ортографија била светског карактера која су показивале новеље наше. Зато је из те ортографије изабачено љ, љ, њ, в јотовани вокали употребљавани су се мање или више правилно. За Глигорија то вреди за м и н; м се код њега употребљавало само мало.

По зависности које је Глигорије дијак оставио у Мјави се да је желео да га велики кнез Мирослав остави у својој служби; међутим, како ми се по свему чини, то му није пошло за руком. На стр. 355а он пише: „Ти, Боже мој, даремљива и милостива, подари милост своју мени, Глигорију грешноме, да бих у Господина у милости био. У тебе се уздам“. У запису на крају јеванђеља та је нас већ знатно мања. Запис у преводу гласи: „Ја грешни Глигорије дијак, недостојни назвати се дијаком, украси (застави) ово јеванђеље златом кнезу великославноме Мирославу, сину Звенидну. А мене, Господине, грешнога не заборави, већ ме себи сачувај. Јер је мени који сам радио тебе, Господину кнезу својему, јако, Господине, ако ме не ушчуваши грешнога“ (360в-б).

Могао би се рећи да дијак Глигорије није остао у служби код кнеза Мирослава. Та служба је требало да буде, вероватно, монашка.

Ја бих рекао по језику и ортографији да је Глигорије дијак изучио школу у таквој гредини у којој се није чувала разлика између љ и в. Оно је у његову језику имало гласовну

није: а се употребљава у значењу а и њ; како се та знаца у Мирослављеву јеванђељу замењују гласовима џ и њ, то се и а замењује у свима полозијима или гласом џ или гласом њ. Тако је дошло да се и једини јотовани знаци и не правилно употребљава у MJ, јер је у свести његова преписивача било да у извесном полозију ово има вредност звука и (нпр. *маа* — *маи*), па је тако и место гласа добијено виде поред *мадѣ*, *мадѣ*, *мадѣ* и сл. С друге стране, звук е употребљава се у значењу а и њ, па је тако могло и само *оу* да значи њ, на пр. у *оудѣ* и сл. Сем тога употребљавало се поред а у истом значењу и а и а на пр. *оаѣ* или *оаи*, *оаѣ*, *оаи* и сл. У значењу старог ѣ и звука и — употребљавало се ѣ: *ѣа* 97а, *ѣа* 103а, *ѣѣ* 103а, *ѣѣ* 103а, и сл. (ретко *ѣѣ* 103а, и сл., нпр. Куљбачина оп. с. 20, Стојановић оп. с. 204, са извесним ограничењем), *ѣѣ* 103а, *ѣѣ* 103а (често) итд., као што се види, и после сивојазника и сугласника.

Тако је створена или се ишло к томе да се створи нарочита ћирилица звуци. С једне стране, јотовани се вокали, углавном, нису употребљавали, и онај једини, који се употребавао (ѡ). — ил. се употребљавао правилно. То је све подало ка новој употреби тих знакова. У исто време још су се у знатној мери употребљавали и знаци за носне гласове а и ѡ (а), истама без старе своје вредности, већ као знаци за џ и ѡ (ѡ), за в и ѡ (ѡ, а). То је све показивало да наје од времена писанја MJ било удаљено време када су у оригиналном тога текста ти гласови и правилно употребљавани. Али је у ту употребу унесена једна помена: најједан од тих гласова наје био јотован.

Ја нећу улазити у питања о развентку ортографије старословенских споменика. Али је поуздано да у једној епоси развентки ортографије старословенских споменика, нарочити арној, није било засебних знакова за а и ѡ, већ се употребљавао један знак за оба. То је урађено у оном споменику и сл. а и ѡ. Оба су сведена на а. Али, с друге стране, онако као у некадешњим старословенским споменицима (Суварасалском зборнику и Халандарским листицима, нпр. Куљбачина, *Le vieux slave*, 1929, 42 и даље) употребљавају се две шаре за а: а и а.

Нема никакве сумње да се тама хтеда диференцирати употреба **ж** у различитим положајима (као што је и заиста био случај у старословенским споменицима), али се данас према Миросла Јеванђељу не може рећи у којем је правцу у његовим ранијим оригиналима та диференцијација била извршена. Графика се развијала све више у правцу неупотребљивости јотованих знакова, у духу главних особина најстарије епохе глагољске графике, иако су ти најстарији споменици то бe лежили на други начин.

За нас су важне још три особине Миросла Јеванђеља: употреба знака **ѡ** у смислу глагољског **ж** (учешћиног **з**), употреба једног полугласника, и то **ѡ** место ранијих двају (**ѡ** и **ѡ**), и мењање звуку **м** ња задњенепосредних сугласника **к**, **г** и **х** у **м**.

Прва црта, употреба нарочитог знака за учешћино **з** у облику **ѡ** од којег полазимо кроз **ѡ** и наше **ж**, излази голиком ово Јеванђеље са глагољском азбуком. Јер у старословенској ћирици тога знака није било. Иако се мора претпоставити да су наши стари писци и ћирилицу добили са истока, из старословенских споменика, ипак је јасно да су до тога времена код њих морали бити у употреби глагољски споменици пошто су она затим самостално транскрибовали ћирилицом и самостално изашли знак за глагољско **ж** (**ѡ** у речима као **ѡ** и **ѡ** и **ѡ**).

Исто тако су она, наравно, у старословенским споменицима **ѡ** и **ѡ**, почели већ врло рано потискивати један од тих знакова. Та околност што су ћирилички текстови задржали **ѡ** показује да је наша редакција постала у оним крајевима у којима се полугласник изговарао као глас близак звуку **ѡ** (као **ѡ** или **ѡ**). А тим људима било је познато да се у старословенским текстовима **ѡ** замењује гласом **ѡ**, а **ѡ** — гласом **ѡ**. Она су се зато одлучили за **ѡ**.

Што се у хрватској глаголици, у првим њеним споменицима, Бечким листицима, Милановићеву октоху, на Ваичинској плочи — употребљавало само **ѡ**, то је тако исто разумљиво, јер је **ѡ** у тим крајевима имало вредност пригушеног **ѡ**. Можда се **ѡ** у Гршковићевим одломцима, које су, вероватно, писали негде у крајевима хумским, може на исти тај начин објаснити. Па тако се мора објаснити **ѡ** и у бугарским

споменицима место оба полугласника; и тако оно има гласовну вредност пригушеног *а*.

И тако полугласник *ѣ* као једини полугласник ниш — знак је стварне промене старословенске азбуке у корист народног изговора. Та се промена могла само тако извршити где се у то време полугласник тако изговарао; а то је била — Зета. Зато се и може рећи да је почетак ћирилске редакције наших споменика извршен у Зети која је прва јачи политички центар наше државе. Та се редакција проширила доцније и на Хум и на Рашку. Можда су та прва почети стварања наше азбуке извршени око краја XI века. Вероватно је све друго у старословенској азбуци у зетској употреби остало сасвим два полугласника. Зато и у Мирослављеву јеванђељу, чији главни текст припада знатно старијем времену, нема већ никада колебања између *ѣ* и *ѡ*, већ се употребљава једино *ѣ*.

Нема никакве сумње да је оригинал Мирослављева јеванђеља био ћирилски и Куљбакин има право кад каже да нема никаквих непосредних знакова да је он глагољски. Али, ја мислим, да целовитоно испитивање Куљбакиново показује да по пореклу своје Мирослављеве јеванђеље иде међу најстарије глагољске споменике. То показују и његове гласовне особине (*ѡ* и *ѣ* м, *ѣ* и *ѡ* и др.), а нарочито његове морфолошке црте и речник. По толико типичном асиметријском зорнству Мирослављева јеванђеља показује међу старину од Зографскога, по несавршеним облицима имперфекта оно је ближе Маријану и Зографском јеванђељу него Ћирилским споменицима, по употреби вставка *иште*, *иже* у имперфекту такође, по кондиционалу¹⁾ и др. особинама (нпр. Куљбакина оп. сії. 61, 62, 63 и др.) — исто тако.

Из свега тога Куљбакин, и сувише обавирио, изводи врло неодређен закључак: да је старословенска подлога Мирослављева јеванђеља „бная спомени XI века живи из македонском тереву“ (оп. сії. 93). Ја сам мислим да нам све то допушта, а нарочито нада томе додамо и оно што смо већ

¹⁾ „У глагољској азбуци грађа Мароса јев. кондулари он грађом старих глагољских споменика“ (оп. сії. 93).

поменути о глагољском карактеру његове ортографије и речница, да је једна од старих подлога његових прве половине XI века била глагољска и да је једно време служила као подлога преписима по овим крајевима наше земље у којима се употребљавала реч *мѣмѣ*, која је одатле у ту подлогу и продрла. Тек пред крај XI века преписано је, вероватно, то јеванићеле ћирилицом. Тај ћирилички текст савицеко је више пута преписиван док није ушло у 2-ој половини XII века у Мирослављево јеванићеле.

Мора се претпоставити да је некад у целој земљи ка којој била у употреби глагољска. За глагољашке крајеве то се зна, за Хум је то вероватно, пошто је утврђено да је апостол, који се сачувао у Грнковићевим одлошцима¹⁾, вероватно, ту написан. Сада то видимо и за стару подлогу Мирослављева јеванићела.

Ако то примимо као тачно, биће нам јасно и употреба њ у њему, а, тако исто, биће нам јасно и слагање Мирослављева јеванићела са Грнковићевим одлошцима у земљи и звуком и иза задњегласничких сугласника²⁾.

Уопште та замена (прелаз и зна *ж*, *г* и *л*) једна је од старих особина глагољских текстова по источнијим крајевима наших народа (у Зети и Хуму, а можда и околним крајевима).

Тако је из так споменика у ћирилице књеније преписи продрале и њ (*н*), *м* (> *н*) у одређеном положају, *ѣ* = *и*, *ѥ* = *и*, *ѧ* и *ю*. Како се већ раније показивала претилина употреба звикова *л* и *л*, то су у саставној азбуци те звуци били већ изосталима, тако да — врло вероватно већ око половине XII века — наша се световна азбука потпуно ослобођала тих звикова. Наша основна елементи постају: *ѡ* (= *а*, *ѡ*), *ѡ* (= *ѡ*, *ѡ*), *ѡ* (= *ѡ*, *ѡ*), *ѡ* (= *ѡ*, *ѡ*) и *ю* (чија употреба према *ѡ* постаје такође нарочита). Ја бих ову епоху у развоју наше ортографије и азбуке назвао зетско-хумском. Она је тада

¹⁾ Нос. Јеруша, *Slavofides II, Oriskovlev odloak glagolskog apostola* (U Zagrebu, 1883), 6. За Грнковићев одлошак апостола се зна да је написао бео манастир св. ап. у (ујави) Беога ван Херцеговине.

²⁾ Нос. Вележа, *Глас LXII* (1901) 240.

изгласице 1₁₁, ђице 2₁₁, пакалице 2₁, саваскенице 2₁₁, ђаце 2₁ и сл. Само је једном употребљено ш: *оу* *Шиница* 3₁₇. Иначе се а иза сугласника употребљаван и у значењу ја: *Шаванца* 1₁₁.

Ју се употребљавало потпуно исцрпљено иза гласова и у почетку речи: *оушинуднатице* 1₁₁, *оу* 1₁₁, и уопш тако; а глас *џ* иза сугласника има значење ю: *оушинудати* 1₁, *Пашину* 1₁₁, *Ратаину* 3₁₁, *прикачућину* и 2₁₁, *шад(а)иоуца* 3₁₁. Само је трипут у таквом положају употребљено ю: *оушину* 1₁₁, *часебилицину* 1₁₁, *оу* 2₁₁.

Одавде се види покушиј да се докраја изведе паралелизам између ђ и ю. Исто онако као што је ђ ограничено на почетак речи и положај иза гласова, тако је учешћено и са ш: и исто онако као што се иза сугласника а употребљавало и у значењу ш (т) у значењу умеслањеног сугласника и а), тако се исто употребљавало џ (џ) иза сугласника у значењу ш. Ово треба нарочито истаћи. Јер се дешавало и истакнутим стручњацима да ову графичко-ортографску особину и сличне друге тумаче као гласове¹⁾.

Сас је ово у духу зетско-хумске редакције. Тако је исто у духу те редакције што место ш иза к, з, х стоји ш: *гешти* 1₁₁, *пешкалин* 3₁₁, *пешкалице* 1₁₁, *шад минстерлици* 3₁₁ и сл., а да правило иже докраја одржано.

Али главна измена којом се рашка редакција одликује од зетско-хумске јесте употреба к и з место једног п у значењу ђ и џ: *кажи* 3₁₁, 3₁₁, *пашини* 1₁₁, 1₁₁, *оу* 3₁₁, *тешти* 3₁₁, 3₁₁, *шешти* 3₁₁. Само се у једној речи сачувало старо ш, ма да се у истој речи наводи и з у том значењу: *пешкалице* 3₁₁.

Та последица реч и показује да је писару било познато и ђ, али га он у свима осталим случајевима замењује сугласницима к и з.

Ја мислим да је та измена извршена у канцеларијама Рашке. Да то није случајност у погледу од 1189 године показује нам и најстарија повеља наша, од 1189 год., повеља Кулино бана.

Иако је та босанска повеља упућена Дубровљанима, она је писана рашком ортографом. То видимо по употреби у

¹⁾ Иск. Милосавић, *Грамматика бана Кулина* (1906), стр. 11, 16, 17, 20.

Кулиновој повељи *к* и *г* у значењу *ћ* и *џ*: *тѣмѣм* Старе срп, *повеље* и писма Љ, Стојановића I, 2, *пѣмѣ* Ib. ¹⁰, *тѣмѣ* Ib. ¹¹, *пѣмѣмѣ* ¹², *Истинѣ*, има једном и *гѣмѣмѣ* Ib. ¹³, али ја мислим да је то ушло при преписивању Радоје дијак, а да је у оригиналу било *гѣмѣмѣ*, као што се и налази у препису из пергаменту који Стојановић назива *мѣмѣмѣ*¹⁴) (а међу пергаментима наведених код Стојановића на истом месту).

Све су остале особине као и у Немњиној повељи: *ѣ* Ib. ¹⁵, *вѣмѣмѣ* Ib. ¹⁶, *дѣмѣ* Ib. ¹⁷, *ѣмѣмѣ* Ib. ¹⁸, *ѣмѣ* Ib. ¹⁹, *мѣмѣмѣ* Ib. ²⁰, *Радѣ* Ib. ²¹, *ѣмѣмѣмѣ* Ib. ²², *вѣмѣмѣмѣ* Ib. ²³.

Како је Кулинова повеља написана на десет година пре Немњине, то се из овога може закључити да је ортографија коју налазимо у тој била у употреби у Рашкој када је св. Сава био код куће (он је од оца отишао око 1192 год.). То значи да је св. Сава када је у Хиландар пошао — носио поћи, или је врло вероватно да је пошао, са том ортографијом. Али то не значи да је и после 7—8 година, када је писана Немњина повеља Хиландару, Сава и даље остао са том ортографијом и да је баш св. Сава ту повељу написао. Ја мислим, као што ће то из онога што се ниже наводи бити јасно, да од св. Саве у Немњиној повељи потиче свега једно место: *оу Мѣмѣмѣ* 3₁₂, т), тамо места где се Хиландар налази. Да ли је св. Сава сам то уписао или је написао неки, па га је Немњини писар преписао, — тешко је рећи; али оно и свега једном употребљено у тој повељи, и то само на томе месту, о томе најбоље сведочи. Јер ко би боље од св. Саве знао место на којем се налазио Хиландар?

Међутим *гѣмѣмѣ*, уместо од дијака Радоје, показује нам, ако је наша претпоставка тачна, да се у Босни у то време употребљавала зетско-хумска редакција наше ортографије

¹⁴ Ја сам не мислим узимати у размисао о овој повељи, Ја се слажем са проф. Ренетаром да је овај текст вероватно написан. Тај текст је преведен на наш језик и написан је био рашком ортографијом. Да ли је дубровачки текст — тај вероватно превод или превод са некако другог језика, то је засебно питање, али ја мислим да је Радоје дијак имао пред собом превод написан рашком ортографијом са којег је он претписао свој текст. Рашка ортографија је у Дубровнику била прихваћена због закона са њом, В. о латинском оригиналу и о овој повељи код Ренетара, *Archiv für slav. Philologie* XXIX (1907) 151 и даље.

која се некад употребљавала и у Рашкој али је за време Немњана била измењена.

Ова рашка измена старије редакције јавља се доцније и у хумским повељима, а делнички и другде.

4.

Из досадашњег излагања јасно је какву је ортографију са. Савом повео у Са. Гору; а из споменика који су се јавили или од утицајем са. Саве или које је сам записао види се да је ту ортографију са. Савом у току свога бављења у Са. Гори знатно изменио. У сваком случају, у време када је Немњана повеља писана — 1199 године — са. Савом је морао писати другу ортографију. Истина, и у овој Сашиној ортографији има доста знакова неке са ранијом ортографијом, али су измене биле већ знатне. Споменници који нам могу дати грађу за питање о томе јесу: Карејски типик (Торовић, Списи са. Саве, 5—12), Хиландарски типик (ibid. 14—150) и Хиландарска повеља Стефана Првозваног (А. Соловјева, Прилози П. Полоника V, 66—71⁴).

За све те споменике може се рећи да су изшли из једне школе: из Хиландарске или Савине школе. То се види и по сличним знацима ортографским и по сличности језика. Најрециклиранији је у томе Карејски типик, тако да се у њему види учитељева рука; а ХТ и ХПН иду за њим.

Основа је црта ове Савине прераде Немњанске ортографије — увођење м и њ. Истина, има још доста случајева и употребе љ у значењу м, и њ у значењу м, нарочито у ХТ и ХПН, али се ипак већ и у те споменике уводи м и њ.

Тако у КТ налазимо: чмѣ(и)жѣ 5_т, ижѣ 5_т, ѡдѣмѣтѣ 5_т, ѡмѣмѣтѣ 12_т—10_т, ѡтѣмѣнѣ 12_т, ѡмѣдѣ 11_т, ѡмѣтѣ 11_т, ѡдѣмѣ 11_т и сљ.; али се још понегде употребљава и ѡ у том положају: ѡмѣмѣ 10_т, 11_т, ѡмѣтѣ и 5_т, ѡмѣмѣ 11_т, ѡмѣдѣтѣ 12_т, ѡмѣмѣтѣ 11_т, ѡмѣмѣнѣ 11_т, ѡмѣмѣ 6_т, ѡмѣмѣ 13_т, ѡмѣмѣнѣ 13_т. Изв. сугласника у значењу м упо-

⁴ Ја ћу изводити те споменике, али што је већ рекло, овако: КТ (Карејски типик), ХТ (Хиландарски типик), ХПН (Хил. пов. Првозваног), Немњану повељу Великају са ХПН. Стране су по изводама изданама.

двоек 69₁₂, раздвојен 69₇ и сл. — д'јалово 70₁₂, вјола 67₁₁ и сл.; г) шпански 69₁₀, вапа 69₁₁, немилосрдност 68₁₁ (са шк место ш),

Интересантна је употреба ю. Ово се привидно и редовно употребљавало у почетку речи и иза вокала у разним положајима (нпр. шћинџиџастџи 68₁₂, сљадџи 68₁₂ и сл.), али се иза сугласника употребљавало само када је он л, и то не увек, иначе џ (џ;). Напомињу све примере из последњу категорију: календарни 70₁, р(и)ст(и)женим 69₁₂, ј(и)ст(и)женима, 69₁₂, мовљени 67₁₂, сегољеним 69₁₂, ницарели 70₁₂, леденим 70₁₂, ликовима 68₁₂, локим 67₁₂, 68₁₂, ливљели 68₁₂, радити 70₁₂, коли 70₁₂, велик 66₁₂, њ ледџи 70₁₂; али: сљадџадџи 66₁₂, локџу 67₁₂, џиџаџа 69₁₂, мџу 70₁₂. Сасвим је природно после овога што има и прилично случајева погрешне употребе ю иза сугласника: џиџи 69₁₂, џамџиџи 68₁₂, пољети 69₁₂, џаџа 70₁₂.

Овде се види сасвим јасно да ХПШ има ортографију у потпуности у духу КТ, иако су још многоструке везе тог споменика и са ХПШ. То је и сасвим природно, јер — као што је познато — ХПШ позирало је много места из ХПШ. Састављач ХПШ морао је пред очима имати ХПШ. Тако је он, првенствено, цеома места из те повеље, уносио у своју повеслу њене особине и тамо где је непосредно из ње преписивао, па и тамо где је од себе додавао нов текст.

Најинтересантнија је у овом правцу Хиландарска типик, о којем је већ доста писано¹⁾, али са ове стране он још није испитан. Пре свега на основу ортографије може се рећи да је овај споменик писало једно лице. То лице није могло бити са. Савс, јер се у његовом правцу његова ортографија разликује од ортографије овог споменика. С друге стране, преводилац овог текста тако је доследан у својој ортографији да се претпоставља и њучеће са. Савс у његову саста-

¹⁾ Ист. Јагички расправу Хиландарски типик и његов грчки извр. Споменик XXXIV (1898) 1—66; А. Белаш и у Топику хиландарском, Глас ЛХ (1901) 320—340.

Ист. о његову језику код В. Јагича, Споменик XXXIV (1898), 59 и даље, А. Белаш, Глас ЛХ (1901) 320 и даље; А. Белаш, Српски језик, гласник (1923) НС XLIV, бр. 3, 175 и даље; и-ра П Ђорђевић, Востокослов Х, 2—3, 186 и даље; А. Н. Соболевский, Сборник Отца Р. Я. и Св. М. (1910), 181—185; М. Н. Сперанский, Извѣстия ОРНСа. XXVI (1923) 179 и даље.

вању може допустити само доводе: св. Саво је могао додати поједини места за овај текст, али не је састављач текста на свој начин увео у овај текст. Само они делови ХТ који су недостајали основном и најстаријем тексту и које је В. Ђорђевић увео из другог текста, знатно млађег, одаудрају својом ортографијом од старог текста. То су она места штампаног текста: 28₁₁ — 32₁₁, 78₇ — 85₁₁, 126₁₁—(32₁₁ ?).

У ХТ најчешће се употребљава *ѣ* у значењу *е* и *је*; *ѣ* је најмање трипут ређе од *е*, и ово се употребљава најчешће на крају речи, знатно ређе у средини речи, а сасвим ретко у почетку речи: а) *ѣ*ма 16₁₁, *ѣ*н 25₁₁, *ѣ*ти 25₁₁, 18₁₁, *ѣ*ти 24₁₁, 25₁₁, 16₁₁, 21₁₁, 23₁₁, 20₁₁, *ѣ*н 21₁₁, *ѣ*н 22₁₁, *ѣ*н 24₁₁, *ѣ*н и сл. — сви случајеви употребе *ѣ* у почетку речи: *ѣ*ти 19₁₁, 132₁₁, 132₁₁, 26₁₁, 143₁₁, *ѣ* 96₁₁, 58₁₁, *ѣ* 142₁₁, *ѣ*ла 59₁₁, *ѣ*ч₁₁ *ѣ*же 148₁₁, *ѣ*коу 87—88, *ѣ*ла 56₁₁; б) *ѣ*мдиги₁₁ 15₁₁—11₁₁, *ѣ*ткдѣ₁₁ 2₁₁, *ѣ*мѣ₁₁ 21₁₁ и сл. — *ѣ*н 21₁₁, *ѣ*н 18₁₁, *ѣ*н 18₁₁ и сл.; в) *ѣ*мѣ₁₁ 22₁₁, *ѣ*ти 26₁₁, *ѣ*н 16₁₁ и сл. — *ѣ*н 14₁₁, *ѣ*ти 17₁₁, 19₁₁—11₁₁, 18₁₁ и сл.; г) *ѣ*н 20₁₁, 21₁₁, 21₁₁, *ѣ*н 20₁₁, 21₁₁, 21₁₁, *ѣ*н 24₁₁, *ѣ*н 14₁₁, *ѣ*н 15₁₁, *ѣ*н 22₁₁, *ѣ*н 104₁₁ (во₁₁), *ѣ*н 75₁₁, *ѣ*н 37₁₁, *ѣ*н 28₁₁ и сл.

У ХТ за *ѣ* се употребљава у почетку речи готово искључиво *ѣ*, ретко у средини речи и на крају; *ѣ* се употребљава готово увек на крају речи, ређе у средини, а готово никад у почетку речи. Иза гласовина се употребљава најчешће *ѣ*, ретко *ѣ*, а ивида *ѣ*: а) *ѣ*н 14₁₁, 15₁₁, 17₁₁, 18₁₁, 19₁₁, 20₁₁, 21₁₁, 22₁₁, 23₁₁, 24₁₁, 25₁₁, *ѣ*н и сл. — сви примери употребе *ѣ* у почетку речи: *ѣ*н 50₁₁, *ѣ*н 39₁₁, *ѣ*н 62₁₁, 64₁₁, *ѣ*н 53₁₁, *ѣ*н 60₁₁, *ѣ*н 121₁₁; б) *ѣ*н 34₁₁ и сл. врло ретко, обично: *ѣ*н 15₁₁, *ѣ*н 15₁₁, *ѣ*н 22₁₁, *ѣ*н 21₁₁ и сл. много пута; вредн поменути *ѣ*н 58₁₁, где је врло стављено *ѣ*, па овде неопотребно, по други пут *ѣ*; в) *ѣ*н 20₁₁, 16₁₁ и сл. уопште ретко; а обично је овде: *ѣ*н 20₁₁, 22₁₁, 23₁₁, 25₁₁, *ѣ*н 15₁₁—11₁₁, *ѣ*н 15₁₁, *ѣ*н 14₁₁.

† То је делови текста налази у књизи штампаног другог основног и осталих делови

док se у осталим položajima употребљава *и*. Дале, заједничка је црта ортографије оних споменика што они не пишу доследно *и* и *ж* из сугласника, већ у том положају пишу већином *ѣ* и увек *ѣ*; само ХТ поред *ѣ*, које је ређе, употребљава у знатном размјеру *ѣ*. У КТ има и по ноји употребе *и* из сугласника, али га немају нигдје ни ХПШ ни ХТ. Једина је знатна разлика међу тим споменцима у употреби *и*. Са. Сана (тј. КТ) употребљава тај знак потпуно исправно у свим položajima, *и* у почетку речи, и из самогласника и из сугласника. Међутим оба друга споменика, и ХПШ и ХТ, употребљавају *и* исправно само у почетку речи и из вокала; а из сугласника они употребљавају — *и* то ХТ готово искључиво, а ХПШ у већини случајева — *ѣ* (или *ѣ*). Колико ХПШ нелепо употребљава *и* из сугласника, показују — као што смо горе видели — две околности: прво, што она *и* употребљава једнако из сугласника *л*, *в*, друго, што *и* у том једном случају употребе *и* она, релативно, много греша (мама, бачива, величати). То све значи да је за писара ХПШ таква употреба *и* претстављала поину на коју он још није свикло, тако да се може и за њега претпоставити оно исто што нагледно и у писцу ХТ: да је он навикао био да из сугласника (наравно, када је тај сугласник претстављао умешани глас) — бележи *ѣ*(*ѣ*), исто онако као што је у том положају бележио *ѣ* и *и* у значењу *и* и *ж*. Ако сада овоме потражимо објашњења, онда морамо рећи да се у употреби *и* ХПШ и ХТ ослањају на особине Немањине ортографије, а св. Сана стоји изван њих. Али то не значи да се писци ХПШ и ХТ и у свему другом слажу са ортографијом ХПШ. Напротив, ја сам јасно показао да су ти споменци из једног круга са КТ, остаје нам да видимо на ноји су значај добитке црте сличности са Савином ортографијом и како се може објаснити одступање Савине ортографије у једном правцу од њих.

3.

Чине се олаквују ови споменци Савине школе, да тако кажемо све њихове заједничке особине, од ортографије Немањине повеле? Пре свега употребом *и* и *ж* место *ѣ* и *ѣ*. Али међу њима има и разлика: док са. Сана не упо-

требања изнад *ѣ* у значењу *и*, већ једино *и* искључиво *и*, докле и ХПН и ХТ употребљавали још увек и *ѣ*. Значи, за св. Саву је било то питање решено и јасно. Ако је и он од куће — као што се може претпоставити — повео *ѣ* и у значењу *и*, он га је пре писања КТ потпуно напустио. Другим речима, време бављења у Св. Гори од 1182 год. до писања КТ (око 1200 г.) било је довољно да се св. Саво од писања *ѣ* у значењу *и* потпуно одвакне; међутим писање и ХПН и ХТ исуз још могли да се од *ѣ* потпуно одвају. Мора се претпоставити да су и они дошли из Рашке или Зете, али знатно доцније, можда у време подизања манастира Хиландара (1199) или око тога времена, а за две три године вежбања — под утицајем свиклих упутстава св. Саве — исуз могли — и поред најбоље воље — да напусте потпуно *ѣ* у значењу *и*. Према томе, разлика између њих, тј између св. Саве и њих, није принципа, није стварна, већ формална. Они су у његову ортографију тек улазили.

У том је правцу нарочито поучна употреба *и* иза сугласника. Као што смо видели, ту је тешкоћу КТ пребрло. Он правилно ставља *и* иза сугласника (исп. примере наред на стр. 230); међутим то не чине ни ХТ ни ХПН. ХТ уопште не употребљава *и* иза сугласника, а ХПН употребљава га врло ограничено, па и ту много греша. То је било сасвим природно. У систему је ортографије и ХПН и ХТ, па и КТ, да се иза сугласника не стављају јотовани самогласници. То правило, које одржавају сва та споменута (и КТ, и ХПН и ХТ) када је у питању *и* и *ѣ* иза сугласника, требало је само напустити само у погледу знака *и*. То је за писце ХПН и ХТ било много теже него употребљавати *и* и *ѣ* тамо где се код њих сасвим правилно употребљавало *и* иза самогласника. Друга је ствар код св. Саве. Он је имао прилику да се у правилној употреби *и* вежба толико година; зато је код њега употреба *и* била већ потпуно увежбана.

Напоменуто, имају две особине које су појединачно типичне и за њих и за св. Саву: прво што није била диференцирана употреба *и* и *ѣ* иза вокала и сугласника *и*, друго, што се *и* није употребљавало иза сугласника свесно доследно, већ се ту — по старој ортографској школи — употребљавало и *ѣ* и *ѣ* (у ХТ).

Ако ставимо основно питање: откуда то да св. Сава, који је повео са собом ортографију Немачине повеље, пише потпуно исправно *ѡ* и иза вокала и иза сугласника, а не пише *и* исправно ни иза вокала, а иза сугласника га уопште не пише; и откуда то да он правилно, готово без икакве грешке, употребљава *ѡ*, а *и* већ тако не употребљава, већ га исправно употребљава иза самогласника, а иза сугласника не употребљава га сасвим правилно, — одговор ће бити сасвим прост. Све то зависи од образаца, од учитеља св. Саве у Светој Гори. Он је повод за такву ортографију морао наћи у оној ортографији којом се утицајима подарио. То је могла бити у то време *једино* руска ортографија црквених рукописа у манастиру Пантелејмону и по другим манастирима Св. Горе где је било доста Руса зналих црквеном језику.

У руским се споменицима тога времена једино *ѡ* потпуно правилно употребљавало и иза вокала и иза сугласника. Зато се та особина јавља у потпуно развијеном степену и код св. Саве. Међутим у значењу је употребљавало се у руској азбуци *ѡ* и *ѡ*, а после сугласника није се уопште писало *ѡ*, већто је сваки сугласник у руском језику тога времена испред *ѡ* био умесан; зато св. Сава почиње да употребљава ту смелије *ѡ* само иза вокала, што је могао наћи и у Нарнским споменицима језик руских. То исто вреди и за *ѡ*. Руски су споменици поред *ѡ* у значењу *ѡ* употребљавали *ѡ*. Св. Сава је морао брзо увидети да употреба *ѡ* код Руса иза сугласника у значењу *ѡ* не одговара нишем језику у којем је *ѡ* имало вредност гласа *ѡ*. На тај начин ни за *ѡ* ни за *ѡ* св. Сава није имао јасан утлед у руском писану и зато их он *ѡ* не употребљава никакo доследно као *ѡ*. Он их исправно употребљава иза вокала, али иза сугласника он их не налази у руским споменицима свога времена, и зато ту оставља *ѡ* у значењу *ѡ* и *ѡ* у значењу *ѡ*, илo што је било и у Немачиној ортографији. Истина, има и по нојм пример употребе *ѡ* иза сугласника, али у већини случајева он га не употребљава. Чим св. Сава није у том правцу био начисто са писаном *ѡ* и *ѡ*; *ѡ*, и сва се његова школа морала ту или колебати или држати традиционалног начина. И тако је дошло до тога да школа Савина која је — како по свему изгледа — била сво-

ранијег датума, почне употребљавати *и*, *ж*, *џ* испречно само у почетку речи и иза вокала; а у употреби њиховој иза сугласника остане при традиционалном писању, јер у употреби њиховој и св. Сава није био доследан: док је *г* правилно употребљавао и иза сугласника, долазе у том положају *и* и *ж* није употребљавао доследно: *и* је употребљавао у малом броју примера, а *ж* није уопште употребљавао. Није остало ништа друго, него да се остане при традиционалном начину писања тих гласовних група. Зато се *и*, *ж* иза сугласника писало *ѣ*, а место *и* — *ѧ* или *Ѣ*; али се тако исто, у складу са тим, место *ж* писало и *Ѣ*, *ѣ*.

Као што се одмах види, утицај руске ортографије на св. Саву био је опште или принципске природе. Св. Сава никако не употребљава *ѣ* у значењу *и*; сви руске редакције и стари су ћирилски споменици разликовали та два знака, тако да је св. Сава, читајући и ћирилске књиге македонске или бугарске редакције, могао видети разлику између њихове употребе; затим св. Сава употребљава *и* не само испречно иза вокала, него га почиње употребљавати и иза сугласника (у трећини случајева га је употребио, *и*, напред стр. 230); знак *ж* он употребљава сасвим испречно, истича, то је св. Сава могао доћати и од ћирилских споменика бугарске или македонске редакције тога времена, јер је у духу првих ћирилских споменика, и Савине књиге и Супрасалског зборника, исправна употреба *ж* иза вокала и иза сугласника; али, иједва се поменутих цртама, готово искључиву употребу *ѧ* и *Ѣ* и *ѧ* и *Ѣ* св. Сава није могао добити ни од македонске ни од бугарске ћирилице, већ једино од руске, јер је у духу балканске ћирилице разликовање знакова *ѧ* и *ж*.

Ја сам већ раније, изванисно од рада св. Саве, разматрајући ортографију дијака Глигорија, чији рад на Мирослављеву Јеванђељу пада вероватно приближно у време рада Савина у Св. Гора (дакле, између 1192 год. и писања Карејског титаника), утврдио да је Глигорије дошао такође до своје ћирилице под утицајем руске ортографије на Атону (исп. русизме код њега, стр. 219—220). Ако сада испоредимо ортографију дијака Глигорија са Савином, видећемо да се оне потпуно или готово потпуно слажу. И дијак Глигорије као и

са. Сава никад не употребљава *ѣ* у значењу *и*; и Глигорије дијак као и са. Сава употребљава потпуно правилно *и* и *иѣ* вокала и *иѣ* сугласника; и Глигорије дијак употребљава и потпуно доследно *иѣ* вокала као и са. Сава, стога Глигорије употребљава још досетаније *иѣ*, боље да речем, још обилније неголи са. Сава и *иѣ* сугласника. Али највеће слагиње дијака Глигорија и са. Све које одје пљок заједнички извор — јесте готово искључна употреба код Глигорија *ѣ* и у значењу *ѣ* и *иѣ* на многобројне примере такве употребе с Глигорије дијак свега је шест пута употребно *и*. Са. Сава, истина, чешће неголи он употребљава и *иѣ* вокала, али ту и са. Сава још увек употребљава *ѣ*, а *иѣ* сугласника увек ставља само *ѣ* (свега у једном примеру *иѣ*)

Као што сам досада већ чешће истицао, у то време, у другој половини XII века, и то ближе његову крају неголи средини, у Св. Гори су се добро разликовале редакције: и српска, и бугарска и руска. Иако су са. Сава и дијак Глигорије морали добро познавати разлике између тих редакција, они су од њих узимали оно што им је заједничко. Такоа је било белажене разлике међу *у* и *ју* у њима. Руска им је редакција то могла дати; она им је могла дати и разликовање *ѣ* и *иѣ*, нарочито у почетку речи и код вокала, као што се то јасно види код Глигорија дијака и до извесне мере код са. Саве. Али руска им редакција није могла дати разликовање између *ѣ* и *иѣ*, пошто се испред *ѣ* развијала умекшаност, тако да је ту вредност знака *ѣ* била *је*. Онај положај у речима, а то је употреба *ѣ* и *иѣ* иза сугласника, који је био пресудан за употребу *ѣ* и *иѣ* (за пр. *иѣ*бо и *иѣ*мо, дакле *иѣ*бо и *иѣ*мо), у руском језику у то време није био више од значаја, пошто се у њему већ у то време, у XII веку, подједнако изговарало са умекшаним *и* и *иѣ*бо и *иѣ*мо. Зато је и са. Сава и Глигорије дијак искључиво писали нејотовалног самогласника *ѣ*, дакле простог *ѣ*, напореда са примитивом *иѣ* и *иѣ*, могао примити само од руске редакције тога времена. На тај начин и са. Сава и Глигорије дијак напустили су се под утицајем више принципа, тенденције тадашње руске правописне школе неголи непосредног утјецаја. Писцима наших споменика је остало да се у току даљег развитка ослободе и тих тенденција, и да-

голских тенденција, и раније зетско-хумске и касније рашке или Немачке ортографије. Они су из себе, из нашег језика, имали да извуку грађу за правилно конструктивне употребе нејотованих и јотованих вокала у својој ортографији. И они су то, невероватно брзо, после овога времена, пилао за коју деветицу година, са успехом извршили.

6.

Досада сам само издужителним путем размотрио питање о Савиној ортографији. На основу свега што је досада речено само је врло вероватно да се Савина ортографија и дијалект Галиорија канзила под утицајем руске ортографије XII века. Потребно је мање и позитивне доказе: показати да је било или могло бити таквих руских споменика у XII веку који су могли потстати код св. Саве извесне особине. Које би особине морала имати та ортографија?

- 1) Тачну употребу *ю* и *ѣ* иза вокала и сугласника;
- 2) употребу *и* поред *ѣ* у почетку речи и иза вокала, а иза сугласника искључиво *ѣ*;
- 3) употребу *и* искључиво у почетку речи и иза самогласника, а обележаванје умекшаности сугласника изнад *ѣ* каквим другим начином.

Такви су споменици било доста. Узимамо прво један од старијих руских споменика, Архангелско јеванђеље од 1092 године, дакле, краја XII в. Њим је врло zgodно користити се, јер је оно — као што је познато — 1912 год. издато у три боје фототипскографских тако савршено да у свему може замјенити оригинал⁷⁾; а после ћемо то утврдити и на споменике друге волевине XII.

Оно је један од првог дрогошенки руских споменика, јер се у њему јављају оригиналне црте и руског језика и руског правописа. Њега је писало неколико руку: AE¹ од л. 1—78а, AE² — од л. 77—175, AE³ — од л. 175 до 177, AE⁴ од л. 178—178а и л. 177 како је доцније попунио⁸⁾.

⁷⁾ Архангелског еванђеља 1092 год. Издање Румянцевског музеја. Москва 1912.

⁸⁾ Николай Дурново, Внесение в историю русского языка. Часть I. Источники. Киев, 1907, стр. 32.

Ја ћу узети ортографију овога одељака Архангелског јеванђеља: АЕ¹, АЕ² и АЕ³; АЕ¹ је знатно оштећен и мали текст; а д. 177 писане су две касније руке, једна д. 177, а друга 177а.

Ја се не бих могао сложити са кратком карактеристиком правописа Арханг. јев. коју даје проф. Н. Дурново (исп. његову студију Русские рукописи XI и XII вв. как памятники старославянского языка, ЈФ IV 72—94, V 93—117, VI 11—64). Он каже: „АЕ¹, АЕ² и АЕ³ сильно отличаются друг от друга и по начертанию букв и по правописанию. АЕ¹ написанно крупным, небрежным и неизыщным почерком, по начертанию некоторых букв, наприм. ѣ, очень архаичны; нередко употребляется ѡ, мягкость согласных не обозначается; е и и, а и ѡ не различаются; правописание не выдержано. Почерк АЕ² немалое и изыщное: ѡ почти не употребляется, и и ѡ, а и ѡ различаются с большою правильностью (а и и — не в смысле ст.-сл. ортографии)*¹).

Као што ће се одмах видети, ипак и у АЕ¹ и АЕ² има много више ортографске системе него што би се на основу овога могло очекивати, и баш АЕ¹ пружа ову ортографску систему којој су припадали и рукописи XIII века из које се са. Слва и директ Гангорије угледао.

Ја сам узео неколико листи од 69—79 (16 страна) да бих показао ортографску систему АЕ¹. На горе стављени питања може се овако одговорити:

а) АЕ¹ употребљава својим принципом и и ѡза вокала и ѡза сугласника: а) ѡза 69, и ѡза са 69_а, ѡзвоничицу 69_а^а, ѡздаде 69_а, и са.; б) глаголи 69_а, глаг 69_а^а, 69_а^а^а, прѣмѣдѣи 69_а, ѡмѣдѣицу 70_а, ѡмѣдѣицима 73_а^а, ѡмѣдѣи са 73_а^а.

б) АЕ¹ заиста употребљава у почетку речи и ѡза вокала и, а роде ѡ, ѡм ѡза сугласника ѡмѣдѣ не употребљава и, већ искључиво ѡ: а) ѡтица 69_а, ѡтица иѡ, ѡдѣица 69_а, ѡтица 70_а, ѡм 70_а^а, ѡмѣ 70_а^а, ѡдѣица 71_а, ѡтица 71_а, и често; тако исто: ѡмѣица 69_а, ѡмѣица 69_а^а, ѡмѣицима 70_а, ѡмѣица 70_а^а, ѡмѣицица 71_а, и са.; б) ѡмѣицу 72_а^а, ѡмѣица 73_а^а, ѡмѣ-

* ЈФ IV 81.

он је остао у тој тачни при старој ортографији. Дакле Глигорије је писао ту и, као што то има и са Сави у неколико случајева. Халиндарска типик остаје њу при старом ђ.

Да је тако знаста и било у споменитим руском XII в., показује нам и анализа ортографије једног српског преписа са руског оригинала XII века.

Познато је да су два дела чувеног руског писца XII века Кирила Туровског преписани српском редакцијом и да се једно од њих налази у значајном Зборнику попа Драгоља. Њих је издао Матавј Соколов врло тачно (Дрежности III, 1902, Москва, стр. 222—238). Зборник попа Драгоља одређивао је некада Панта Срећковић (исп. Споменик V, 1890, 3) као „досада најстарији зборник српске писмености прве четвртине XII века“; међутим Соколов (ор. сд. 222) га ставља на крај XIII или чак у почетак XIV в. Судећи по ортографским пртаци овог саборника, ја мислим да је Срећковић био ближи истини неголи Соколов. Али из тог споменик интересује у овој прилици нарочито стого што је транскрибовао са руског оригинала. Не само да је поуздано по самој садржини тога дела да је то тако (тј. да то дело припада Кирилу Туровском), него се то види и по очигледним рускимизмама и непажљивостима (3 р. 230₁₀), прокићити њ (228₁₀) и једном ^исѣтъ—сѣмѣтъ (224_{10—11}). У томе делу налазимо ове ортографске прте: и и њ се пишу увек изв покла, али ^ииѣ изв сугласника; међутим и се пише, углавном, правилно и изв вокала и изв сугласника.

ѣ и изв сугласника (у вредности и); ^ииѣтъ (232₁₀, 229₁), ^ииѣчи (232₁₀), ^ииѣлици (226₁₀), ^ииѣмѣлѣтъ 225_{10—11}, ^ииѣмѣлѣтъ (231₁₀), ^ииѣмѣлѣтъ (229₁₀), ^ииѣмѣлѣтъ (225₁), а љ (234₁₀), ^ииѣмѣлѣтъ (233₁₀), ^ииѣмѣлѣтъ (230_{10—11}), ^ииѣмѣлѣтъ (225₁), ^ииѣмѣлѣтъ (225₁₀), ^ииѣмѣлѣтъ (225₁₀, 225₁), ^ииѣмѣлѣтъ (224₁₀, 232₁₀), ^ииѣмѣлѣтъ (7 227_{10—11}). У руском оригиналу овде је несумњиво старо — као што смо то горе видели — а (двѣ иѣчи итд.) које је Србин преписивач, знајући да ту то а не представља е, замислило претити а.

б) и изв сугласника (у вредности и); ѣ иѣм (228₁₀), ѣ иѣм (234₁₀), а ѣ иѣм (227₁₀, 228₁₀, 225₁, 224₁₀, 229₁, 228₁₀).

руске споменике XII века долазили су увек до оне ортографске системе која је у основи ортографије Савине или хиландарске школе.

7.

Могло би се запитати: да ли Савина ортографија већ води порекло од ћириласких споменика тога времена, јер је познато да је и ћириласка ортографија и XI и XII века била једнотачена, па би се међу споменицима њоме писаним могли наћи и такви који су могли послужити за углед поменутој ортографији. Овамо би долазили у обзир старословенски споменици XI века и средњобугарски и средњемакедонски споменици XII века.

Међу старословенским споменицима долазили би у обзир Супраслски зборник, Савина књига, Хиландарски листићи, Листићи Удольског, Македонски листић и Зографски одломци¹⁾. Одмах могу рећи да на ови споменици нити они који би у ортографији за њима ишли нису могли послужити као углед Савиној ортографији. И поред тога што су ти споменици много испитивани, ја се не могу позвати на не једно испитивање које би давало јасну претставу о овоме. Зато ћу се морати ослонити на своја констатовања погрешки из текстова самих тих споменика. Уосталом морам напоменути да ортографија тих споменика није још довољно употребљена за испитивање фонетских особина њихових, и поред одличних студија Обнорског, Дурново, Маргулис, Шелкина и др.

Најзавршенија је испитивања ортографија Супраслског зборника. Не улазећи у појединости и у поједине могуће отступења, приметити само онолико: у њему се види тенденција да се јотовани вокали *ѡ*, *ѣ* и *ѥ* пишу у почетку речи и на вокала, а умекшани сугласници испред *ѡ*, *ѣ*, *ѥ* — обележавају се знаком над сугласницима (какода и испред *ѡ*, *ѣ*). Умекшаност испред *ѡ* и у облику се обично гласовима *ѡ*, *ѡ*. Нема никакве сумње да оваква ортографија није могла дати непосредни потстицај за стварање Савине ортографије, Савина

¹⁾ О издавању ових споменика и испитивањима о њима испр. код Кулишника, Старословенска граматика, Београд, 1936, стр. 9—10.

књига, иако употребљана и не само из вокала и у почетку речи поред ђ, него и из сугласника, — има готово искључиво * (Шеншин је у палом италиком рукопису избројао само нешто преко десет случајева употребе и, иако. Разумијемо о јазыкѣ Савинной књиги, Санкт-Петербургъ, 1899, 32—33). И Хамандарски листићи имају обично * а з врло ретко и, а с њим тога употребљавају и наредне знаке за уникшаност сугласника поред којих иза таквих сугласника бележе и и ђ (-и). Одломци Ундолског имају само * и ђ (=и), а Зографски одломци, иако знају за и, имају само * (а. P. Lavrot и M. Dolobko, Les feuilles de Zograph, RESE VI, 11—12 — текст). Македонски листић, уколико се то може видети по врло оштећеном тексту (а. Г. А. Иваницког, Македонски листић, отрывокъ неизвестнаго памятника кирилловской письменности. XI—XII в., Санкт-Петербургъ, 1906, стр. 7—8 — текст), иако има и иза вокала и у почетку речи, нема и.

Тако исто, ако узмемо све знатније средњемакедонске и средњесугарске споменике¹⁾ XII в. (Добронирово јеванђеље, Григориовичев паремејник, Болоњски псалтир, Погодинов псалтир, Сленичански апостол, Охридски апостол и Битолски триод), видјемо да ортографија наредног од њих није могла послужити као повод за стварање Савине ортографије.

Тако Добронирово јеванђеље има само * и ђ; Григориовичев паремејник има само и; а да је и у њему скорашињег дјелума, види се и по томе, што тај споменик у сваком положају механички замењује ђ — знаком и; и Болоњски и Погодинов псалтир, као што се то лепо види из Јагићева сјајног издања (Рейнхарт Вонпопензе, 1907), чувају у знатној мери у своме кирилском тексту знаке глагољске ортографије: често још ђ у значењу и, и поред тога што се из вокала и у почетку речи употребљава и, и обично * и. и у савима положајима. Сленичански апостол, који потиче од десџу руку (прва рука уопште нема јотованке вокала, а ии-

¹⁾ В. о њима кратко билаграфске белешке код Шовена, *История и филологическ. языкъ*, София, 1919, I, 202—211.

сто и наше њ, не зна за њ; Охридски епископ, иако поред ђ у значењу ја има и џ, употребљава за је у свима положајима е; то исто вреди и за Битољски триод (мсп. код Цошево пр. сиб. 210).

Нема никакве сумње да је сам овим споменика и њима сличних било и друштвајих споменика ерцаљемаскеловске редакције; али се по овоме види у ком је правцу ишао њихов орфографски развој и шта су они могли пружити са Савом и његовој школи крајем XII в.

Уопште цео XII век претставља време пренарања и дефинитивног стварања руске, бугарске и српске редакције. Две засебне азбуке којима су писани први словенски преводи споменици, а које су се између себе разликовале, учиниле су да се пре дефинитивног стварања различитих орфографских система удешених за гласове различитих словенских народа — различито комбинују њихови изгледни делови. То је створило прилику пометњу у XII в. у писању и употребу да се иште на чистину.

Азбука коју је св. Сава понео од куће показивала је велико несавршенство. Употреба истог знака ђ и за право ђ, тј. неку прету гласа е, и за њ и за обележавиње умекшаног сугласника испред е — створала је, у измињу руку, пометњу. Тако исто и тројак гласовна вредност знака њ као е обичајно (небо), као умекшани глас испред е (нема—,мега?) и као је — морала је гонити св. Саву да то исправи, и он је почео да иште и свугде где му је место у почетку речи и иза вокала. Све је то могао наћи у руској орфографији тога времена. Ако је она била као орфографија АЕ^в, а ми немамо разлога не претпостављати да је и била таква, као што смо видели, она св. Саву наше није ни давала. Јер кад је она ѡ употребљавала у случајевима као земља (имам), то св. Сава није давао могућности да га употреба, пошто је он знао да рускоме ѡ одговара наше е; зато он ту оставља по староме земља, не желећи писати землѣ, пошто је ѣ ограничено на његову употребу за право ђ. Тако исто руска орфографија, основана на тадашњем народном изговору, којом се писало на исти начин небо и мого, није давала св. Сави ништа да диференцира небо од мого; и он је ту оставио онако

како је и дотле било у његовој ортографији: *мѣсто* и *мѣсто*, али је зато у другим случајевима писмо: *мѣсто*, *мѣсто* и *сѣ*, а не *мѣсто*, *мѣсто* и *сѣ*, као дотле.

Ономе би се могло учинити један приговор. Могло би се запитати: зашто *сѣ*. *Сѣ* која је и правилно писмо (не само *мѣсто*, *мѣсто* и *сѣ*, већ и *мѣсто*, *мѣсто* и *сѣ*) није слично томе распрострањено и на *мѣсто*, *мѣсто* — и на *мѣсто* и све сличне случајеве. Њему је то сасвим падало на памет, и зато и нисмо кори пут у *КТ* и употребљено за обележавање умекшаног сугласника испред *а*, па чак једном и *и* за обележавање умекшаног сугласника испред *е* (а. примјер: *напред* стр. 230). У томе је правцу Глигорије дијак пошао нешто даље од *сѣ*. *Сѣ*; он употребљава више од *сѣ*. *Сѣ* и за умекшани сугласник испред *а*; али за *и* се и он није усудио то да учини.

Ортографске реформе никад нису потпуне и никад не иду брзо.

Уосталом да је *сѣ*. *Сѣ* и до краја извесно континуирана форма, тј. да је писмо *мѣсто*: *мѣсто*: *мѣсто*, *мѣсто*: *мѣсто*: *мѣсто*, као што је писмо *мѣсто*: *мѣсто*: *мѣсто* и као што ће се иза њега за коју годину и урадити, он још не би дао савршену реформу, јер је и сувише јасно да је у *мѣсто* и *мѣсто*, *мѣсто* и *мѣсто*, *мѣсто* и *мѣсто* — функција *мѣсто* двојак: у првом случају има вредност гласа *ј* и једног покала, а у другом умекшаног сугласника *мѣсто* или *мѣсто* и вокала. Ко зна да то двојство функције исте шаре није утицало на *сѣ*. *Сѣ*у да не буде сувише различити у својој реформи, утолико пре што за њу није постојало у овом правцу ослоња у руској ортографији.

И тако, заслуга је *сѣ*. *Сѣ* што је одвирио главну вредност *ѣ* од звука *и* и тако све могућност произвољности на знатно мању меру, од три на две; то је исто учинио и увођењем *и*: од три вредности истог гласа одржио је за две гласовне вредности и даље *а*. а трећој је дао засебан знак који је нашао у својој узору.

Ова реформа била би само тада потпуна, да се пошло стопима Суваровског зборника, великог Ђурићког споменика пре половине XI века. По њему би се разликовало

ица, *зема* од *мисла* и *шва*м тиме што би над сугласником био знак умекшаности, као што одговара његовој природи, а *же*на и *ма*бо знала би нејотоване вокале и сугласнике без изјекних знакова. Сино би тада требало додати наредни знак и испред *у* и *на*сати *луд*а и *шва*м. Суприсваски зборник показивао је пут којим је налазио поћи и при обележавању умекшаних сугласника и испред других вокала, на пр. *а* и *о*: *ма*ма, *во*лош у истој редакцији, али, на жалост, наредни знаци у *о*вој формацији занемарени су већ били потпуно у Савино време и доцније се више нису уводили у живот.

8.

Све оно што сам изишо о руским рукописима XII в. потврђује и Савина Крчија.

Питање о Крчији¹⁾ св. Саве још није изведено начисто. Још и сам текст Навоничке крчије од 1262 г., који претставља један од најстаријих преписа Савине Крчије који је до нас дошао, — није водан. Зато ћу се ја задржати на томе питању само уопштно, уколико се то тиче нашег посла, остављајући све друго што нас се непосредно не тиче.

Када је св. Саво постао архиепископ (1219) и када му је било организована синодална српска црква, он је на повратку из Никеје сарадио у Солун, и ту у грчком манастиру Филонаки, којег је богато обдарио манастир, „милостиво потрудећи“ својим златним црквицама, драгоценим сребром, и књигама записаним са свог волања. Митрополитом, који ушаром на и српским грађа сјетаво праведности, на земај молимо свјетлости твојој“ (Живот св. Саве, 1860, 186). Када друга биограф Савин, Дометијак, говори о његовој посети манастиру Филонаки, он вели: „и тај архиепископ јошко сѣди, и књиги манастирски записанима: и српским и грчк. кржи трѣбавати

¹⁾ *Крчија* или *Крчија* или у маси, *Крчија* или *Крчија* по руској редакцији *Крчија* — овај што управља црквом на брату, и *Крчија* или *Крчија* — ово што претходило *Крчији*, дакле, *Крчија* или *Крчија* управљача или управљача *Крчије*. Код нас се обичајно каже *Крчија* (или *Крчија* или *Крчија*) умет по горњем имену у маси.

својим јачим црквама" (Ђ. Даничић, Живот св. Савијана и св. Саве, 1885, 227).

Па и у записима у самој Крпчији, уколико су се они у различитим преписним случајевима, није сасвим јасно одређено учешће св. Саве у стварању њених превода на нашег језика.

У преводу Крпчије од 1261 г., сачуваћом у доцнијем Морачком преводу од 1613, и у преводу од 1305³⁾ г., постоје се да су се те „Заковске књиге“, које ми називамо Крпчијом, појавиле „по галцијској и латинској школи и коленцима, из младе црковнега богочаснога и преласкоуци нага и преласкоу државитскога воје: савјеснога змало кура Сави“⁴⁾. Међутим у другом преписима, и у самом најстаријем тексту који је до нас дошао, у Илосанској крпчији од 1262 год., св. Сави се не помиње у оваквом облику, већ се већ у почетку записа: „пронданим на свѣтъ словѣнскыаго языка в(с)егда/речениа сии англы“⁵⁾, и у продужењу: „ижеди зм на свѣтъ кнѣга языка в(с)вѣ/т-васкоз сѣ кнѣжко“⁶⁾.

И тако се одваде и на оним ранијим списима не види: да ли је св. Сави из манастира Филокали донео грчке или словенске књиге, да ли је он заповедио да се преводу на словенски или на наш језик, је ли он и колико је он у томе учествовао. Зато нам ништа друго не остаје него да се обртиме самоме споменнику, његовој ортографији и његовом језику.

То је већ учинио В. Јагић у више пута помињаном чланку у Старинама (Опис и изводи из неколико јужнословенских саборних. VIII. Крпчија новијка године 1262, Старине VI 60 и даље). Али ја се не могу сложити са његовим закључком. Он нели да је читање, и колико проучавање Илосанске крпчије колико је он у поменутом чланку извршио, учинило на њега утисак „не српскога, већ бугарског словенства“⁷⁾.

³⁾ Ист. код Јагића, Старине VI 64—65, а потпуни списи код Стефановића, Стари српски списи и списици I 17—18.

⁴⁾ Сторичност, оп. сд. 13.

⁵⁾ Стефановић, оп. сд. 7.

⁶⁾ Ист. 8.

⁷⁾ Старине VI 60.

Јагић се врло опрезно изразио. Он не вели да је Илонишка кричија бугарски споменик, већ да је читање тога споменика učinilo на њ „импресију“ бугарског споменика. Та опрезност Јагићева долазила је отуде што је то, тј. за бугарско порекло тога споменика, Јагић није могао да наведе познат доказ. Из целе расправе Јагићева ја не бих за то могао навести ништа од једног јединог примера који Јагић изводи извеситим местом: „Да да не мећу књижеда гајем ва-чице“ (19 б, *Spome* VI 77). Јагић вели да се књижеда може објаснити једино из књижеда место књижеда. То је истина. Али је истина и то да се књижеда место књижеда може објаснити једном илларском грешком. Зар је мало илларских грешака неразјашњеније врсте навео Јагић на 76—77 стр. А чини, зар се тако важан закључак може чинити на основу једног примера? Да је места овом споменику припадала позната црта средњобугарских споменика, предла *ж* у *л* из неких умектавања сугласника, зар се она не би чешће јавила?

Али ова „импресија“ Јагићева učinila је нешто друго: да он не може објавити на десетине и десетине примера који сведоче о сасвим drukчијем пореклу онога текста са којег је Кричија св. Саве преписана. Па ипак у једном је Јагић имао право: оригинал са којег је преписивана Кричија св. Саве није био српски, али он није био ни бугарски; он је морао бити руски.

Да ћу се за то послужити грађом коју сам даје Јагић или у свом језичком испитивању или у наведеним односима из Илонишке кричије. Они су за то сасвим довољни, и да Јагић није старио под итацијом „импресијом“ о бугарском карактеру тога споменика, он би то јасно видео.

Само ја морам учинити претходно једну општу примедбу. Илонишка кричија је препис од 1263 г. која је извршио многотрешни Богдан по заповести зетског епископа Исофета за цркву Архангела Михаила на месту званом Иловица. Али колико је пута преписиван текст Кричије св. Саве док није изашао овај илонишки препис, ми не знамо. Врло је вероватно да Илонишка кричија није описивана са текста од 1261, јер се њихови записи разликују, већ са некоег другог нама непознатог текста; да ли је тај текст био Кричија св.

Сави или први или други или још који каснији препис се не, а то такође не знамо. Али, судећи по саменој тексту Иљовичке кричије и његовим особинама, можемо рећи да се највећ по особинама својим много удаљен од оного текста који ми називамо Кричијом св. Саве, што не значи још да је ту Кричију св. Сави пренисао или пренео, већ једнога да је она „измишљена“ на нашем језику у време св. Саве и по његовој заповести.

Jagih težko mela da u Iliadinoj priči ni nema ni *α*, ni *η*, ni *ι*, već samo *α* ili ni svome mestu ili jedinstvu mesto u „po ruskom običaju“ (op. cit. 78); samo on misli da to *α* ništa ne dokazuje, jer se upotrebljava i u Hlindarskom tipiku, u Vukinomu jevanđelju i Miroslavčevu jevanđelju. Ali poznajmo na te spomenike u svakom obliku — ne znači mnogo. Hlindarski tipik, koji je preveden oset po neposti sa. Same, pretpostavlja i sam za sebe pitanje. U Vukinomu jevanđelju pored *α* ima retko i *η* i ima dokaza upotrebe *α* po načinu srednjobugarskih spomenika¹⁾. Miroslavčevu jevanđelje ima često *α* pored *η*, tako da ono ne može svedočiti ništa o spomeniku koji ima samo *α*. Prema tome, ona isključiva upotreba *α* u jednom po pravom ruskom načinu ne bi se protivila, ako ima za to drugi i jači dokaz, da je ovaj spomenik ruskog porekla.

Затим Јагџ говори о знаменитим гласовима *ѣ* и *ѧ* и показује да се ти гласови обично замењују по начину српске редакције гласовима *е* и *ју*. То показује, нарочито, са другим сличним доказима, да је Савана Крчија споменик српске редакције. Али се још један велики број примера у којима се *ѣ*, заједно искључиво по руском обичају, замењује новим печеничким гласом *ѧ*; савикуренѧм ѡд, прѧтѧм, ѡртѧждѧм, ѧмѧнѧ (фрагм.), ѧчѧм, дрѧжѧнѧм итд. Очигледно је да је ту *ѧ* било већ у руском оригиналу, тако да је српски преписивач преводио да га замени гласом *е*. Јагџ, иако вели да се таква замена не зна из наших старина (ор. сн. 71), мисли да је лисад или тим местом гласом *ѧ* исто замењен бугарској или *ѧ*. Али зашто би он то чинио кад се у даншњој редакцији

¹⁾ См. работу Ст. М. Кузнецова, *Вопросы о жизни и творчестве* Бояковского поэта-эпика НРЭС III 1140 в дод. варианте стр. 1142, 1143—1144.

то никада не чини и када нема разлога то чинити? Јагић је и сам видео слабост тога домишљања, па додаје као напалу речницу којој ни сам не верује, „али је то бар доказ уплива рускога?“ (ор. сії. 72).

Далје Јагић наводи да се ретко налази њ и љ, а познато је да се у српској редакцији употребљави искључиво њ и љ. Ј. Ф. Карски вели у својој Палеографији ¹⁾ о њ. „а древнијих паматниках югославянских... љ астрѣчается изредка, а њ болѣе поздних (с XII—XIII в.) преобладает, с XIV в. господствует. В русских паматниках XI—XIII вѣковъ постоянно љ“. Дакле се љ и ретко љ не противи претпоставци (исто љако као и љ) да су ти љази при стварању српске редакције Крчаре који је била древнија са текста писаног руском редакцијом — просто прекопирани, остали су и у српском тексту.

Јагић наводи доста примера необичне употребе о и е место љ и љ. Ја се не упштам у љакомо објашњавање зато што они ништа не сведоче о пореклу свогеника (ор. сії. 72—3).

Има у овом тексту и приличан број примера у којима се љ ставља мјесто љ. Да се љ то не противи руском пореклу овог текста, мислим да је јасно из свега што сам напред говорио.

Јагић наводи да се доста често види мјесто рѣ—ѣр (нармѣ, четвѣртаго и сл.) са примедбом „као под упливом руских“. Дакле, и ту сумња у руски утицај. Међутим ту бар те сумње не би смело бити.

Има примера у којима стоји љ мјесто љ (Мирѣю, испѣнѣм и сл.). Ту пак Јагић лојално признаје: „И овога појма редомѣто нема у нашим старинама, него он долази често у старим рускословенским споменицима“ (ор. сії. 75).

Нема такође никакве сумње да су типична рускиња итѣкоуѣниѣ (стр. 72), клѣнѣть љ (73, нармѣю, у љамој транскрипцији клѣн—кѣн) и чѣѣѣѣ (subst. ibid.).

Нармѣ љма, опет по руском начину, замѣне љд суглај свѣком љѣ: ѣѣѣѣ, љѣѣѣ, чѣѣѣѣ; љѣѣ, љѣѣѣ Јагић, тога има тако мало „да се јѣѣѣѣ и може љѣ љѣ узѣти“; али када се те

¹⁾ Славянская юрисловенская палеография, Ленинград, 1924, стр. 234.

Срећљивски нема паралела (то су речи којих свакико само случајно нема, на пр. самозавица, кив их које су неграпно начињене као самозачетак; има их, изјад, које нам нису дошле, вероватно, у првом облику као: шивањ, чрљина, место којег Јагаћ претпоставља сричљина).

Нема никакве сумње да се многе речи од оних које има Срећљивски само случајно не налазе у Даничићу речнику (изнањикъ, вилитицъ, владитицъ, ворацъ, пивацъ, нугаши и сл.), али су друге које се код Даничића не налазе и које су нашим језику непознате — сасвим обичне у старосрпском језику, без обзира на то како је његово још раније порекло (на пр. вавицъ, везишникъ, вилдомъцъ, гави, гвѣдѣцъ, вѣнѣцъ, игуицъ, вѣта, вѣтишникъ, вавѣцъ, вѣдомъцъ, вѣвѣнѣцъ, вѣвѣдѣцъ, вѣвѣрѣцъ, вѣвѣцъ, вѣвѣнѣцъ). Из овога излази да нема разлога на основу речничке грађе оспоравати руско порекло овога списаника. Иако сам узео само мали проценат речи од оних које овај списаник има, ја сам их узео не бирајући вероватно неки део текста; а то у овом случају много значи.

Ја то нисам чинио у већим размерима због тога што је и А. И. Собољевски баш на основу речника овог списаника изнео мишљење да је Крмију превео Рук, а да ју је српском редакцијом неко превео по жељи или извести Савиној¹⁾.

Собољевски не износи тако много речи које би се могле назвати искључиво руским, али ипак, заједно са Миклошићем²⁾, мисли да је ова Крмија по пореклу руска. Ја мислим да је његов закључак сасвим оправдан кад се узму у обзир и неки преводи нашег текста који су се јавили тек крајем XIII в. (најстарија је Ризанска Крмица 1284 г.); а он је у овоме: да је превод Крмије извршио руски калуђер (или њих више) на Аџону у 2-ој половини XII в. или почетком XIII в.

¹⁾ Иск. извѣст. Материјали и извѣстѣнія из области савинской филологѣи и археологѣи (Сборникъ ОРНО 88 т. № 3 VI в. 1—303). Ту је изнетио чланак његов под насловом Извѣстѣи о историческој дѣятѣлности св. Сави Сербского (1178—1183).

²⁾ Vergl. Samml. der slav. Sprachen I 16.

и из сугласника (насловника 93, гласица 94, или 94^и, или 94, петгласника 104, шестгласника 94, петгласника 94, Николае 95, и — ње 100, иже 96, ѡ или 108, г^ѣи 109, м^ѣтми 110 итд.) Што се изрекла налазе и примери као на нп: 108, ѡижеда 108, то су свакико увели нови преписивачи. Да ли је у руском оригиналу било м^ѣи 93, китек 95 или је то удео преписивач, тешко је рећи сасвим поуздано. Подијмо још да се ипакда налазе у овом тексту и знаменца *ѣ* или у значењу старог *ѣ* (нашег *ѣ*, руског *ѣ*) или у значењу нашег, наравно, и руског *ѣ* (нп. примере код Јагића стр. 70 и горе стр. 254).

Могло би се ставити питање, када је постао руски превод ове Крмчије. Како се у пјесу налазе тумачења Аристина који је живео у првој половини XII века, значи да пре овога времена није могао постати. Интересантно је да се у опису инвентара манастира Кенлурга од 1143 г. помињу ове руске књиге: Апостола 5, Парамитика 2, Октоиха 5, Ириодотеја 5, Сил ксари 5, Парамитик 1, Минеја 12, Петерика 2, Псалтира 5, Св. Јефрем, Св. Пимиратије, Часловица 5 и *Номокамон* 1 (нп. Акты рускаго на Святѣмъ Асѣмѣ мѡнастырѣ св. Великомученика и Цѣлители Пантелеимона, Киевъ, 1873, 56—57). М. Н. Сперански се анта у својој расправи под називом Къ истѡриѣ книгоотношеній русскоѣ и югославянскѣхъ литературы (НОРЯС XXVI, 1903, 143 и даље): „Не быль ли это фотискій номокамонъ съ толкованіями Аристина“ (176^ѣ). Када би се на то питање могло потврдно одговорити, онда би тај Номокамон и био Крмчија руска о којој говоримо. Али то није сасвим сигурно, јер су Руси имали раније превод Номокамона и других редакција.

На основу свега овога можемо лако реконструисати ортографију руског оригинала Савине Крмчије: *ѣ*, *и* или *ѡ* — *ѣ* и у почетку речи; *ѣ* или *ѡ* вокала и сугласника; *ѣ* у значењу *ѣ* из сугласника и *ѣ* у значењу *ѣ* и старог *ѣ* (= у руск. *ѣ*) из сугласника¹⁾.

¹⁾ По себи се разуми да је тавлога *ѣ* у првом претису свакико било знамено право, па су га доцније преписивачи замјенивали знаменом *ѣ* или *ѡ* према његовој употреби.

Како што се види, од краја XI века до краја XII и почетка XIII сачувале се у руским приписним споменницима највећишће иста ортографија, која је послужила св. Сави да у извесном правцу реформира ону ортографију коју је он од куће донео. Како је то извршио, то смо видели. Ја бих да то могао извести и много друге грађе непосредно из руских споменика XII века, али мислим да је и ово што је досада изнесено и довољно и довољно убедљиво.

По себи се разуме да у препису Кримије српско-словенском редакцијом има српских народних особина и гласовних и формалних (нпр. у прегледу код Јасића: *а* у почетку речи прелазни у *ѣ*, поред *а*—*оу*, *а*—*и*: *амѣжи* деп. *инг*. и сл., *вѣтерѣга*, *мѣнѣжѣга* *д. в* и сл., *вѣдѣ*, *вѣмѣ* и сл. обл. у 3 л. *д.*, *наидѣ* у 3 л. *ин* и сл. (ор. сѣл. 70—80).

10

Када је св. Сави око 1192 год. дошао у Свету Гору, у њој су руски калуђери имали стално насеље више од 100 година и били су у доста тесним везама са Србима. Овако описује сасвим кратко на основу излагања исторички руске цркви М. Н. Сперански појаву руских монаха у Св. Гори и њихове односе према Србима до оснивања Хиландара.

Руси су се појавили у Св. Гори ускоро после 1071 године. Они су се настанили у манастиру Ксинаургу, а 1089 год. прешави су у Пантелејмонов манастир где су остали до 1100 године. Њихово место у ман. Ксинаургу 1091 год. заузели су Срби. Они су 1169 год. заузели и Пантелејмонов манастир где су остали до 1197—1199 год. до оснивања Хиландара. Врло је вероватно да су Руси између 1109 год. и 1169, када је Пантелејмонов манастир био у опадању, били међу Србима и по туђим манастирима, а нарочито у Ксинаургу, на своме старом огњишту, којим су, и после оснивања Хиландара, владали Срби, а затим у Пантелејмонову манастиру, а такође и Ватопеду⁷⁾.

Овај кратки историјат проф. Сперанског неће бити тачан. Он није критички проценио вредност записака Пор-

⁷⁾ Ор. сѣл. 178.

фарија Успенског (Исторія Афона, III, гл. 8). По савију су-
дѣи руски манастир мана. Ксалурга и у XII веку били су мно-
гобројни и мноштвом када су 1169 г. могли преузети и обно-
вити мана. св. Пантелејмона. Да су у њему бирали у другој
половини XII в. за игумане Руси, то је показало врло убед-
љиво проф. А. Соловјев (исп. Византизм VIII, 1933, 213—238
и засебно под називом *Николаје ди монахѣе гласе из Мона-*
Афона, Belgrade, 1933, особито стр. 6—10). Ја нећу уздати у
то, да ли је, као што казује Теодосије (Живот св. Саве, Бео-
град, 1860, стр. 6 и 10), тачно да је један изјасни „Русин“
био међу онима који су Растка одвели у Са. Гору, и колико
је времена св. Сави, дошавши прво у Пантелејмон, као што
казују и Теодосије (ор. cit. 12, 14) и Доментијан (Живот св.
Симеона и св. Саве, Београд, 1865, 37, 124), прожинео у
њему. Али је поуздано да су сви Србѣ монаси и други који
су у то време долазили у Са. Гору—били у блиским везама
са Русима и њиховом писменошћу. Тако је исто несумњиво
да је св. Сави, излазећи се у руском манастиру св. Панте-
лејмона и у грчком Ватопеду, морао долазити у додир са
Русима монасима и упознати се са њиховим архивним књигама,
којих је било—као што се види из кратког навода из описа
инвентара мана. Ксалурга (д. изред стр. 259) — у знатном
броју.

Али то не значи да су у Савиној школи, која је савијко
била у Хиландару, радили Руси и да су чак они, као што
тврди А. Н. Соболевски, преводиоци Хиландарског тивика¹⁾.

Уосталом о преводноу Хиландарског тивика не слажу
се изучавци. В. Јагић је претпостављао²⁾ да, и поред тога што
је преводилац познавао главне црте српског језика, он није
био родом из чистих српских крајева. Он налази у томе пре-
воду поред словенског и српског елемента и трећи: бугар-
ски или македонски (59) Соболевски на основу доста сум-
њивог речничког материјала сматра, као што је речено, да

¹⁾ „... о преводу Тивика из српског језика на српски језик, изјављује пред-
показано, да он савијко рускијо монаху из Афона“ (ор. cit. 183).

²⁾ Тивик хиландарски и његов грчки извод, 1898, 61 (Савијко С. Н.
Аналогије XXXIV 1—66).

je ruski monah izvanredno prevod Хиландарског типика. М. Н. Сперански, премисајући и Јагићеву мишљење и Соболевскога, ипак је више за мишљење Соболевског⁴).

На чему заснова Јагић своје мисли о учешћу бугарске или македонске „стихије“ у нашем споменику?

Ко је год имао у рукама Хиландарски типик, чије су реченице често толико неповезане, чим се делови реченица тако мило слажу, признаће да се на основу *гредоу* и. *гредм* или *греде* и још ова два-три несигурна примера *3 pi.* и *paif.* рече, ништа поуздано рећи не може. Зато Јагић даје још неке значај приложника *сиа* (м. *игда*), *сиа*, *сиа*, *ида* и *ида* (60). Али да ли ти прилози имају заиста такве значај? Ја нарочито истичем да се *ида* налази и у Савином Корејском типичу (9_и), *ида* у једној постољи Милутиновој (Мол. *ида*, 63). Међутим и *сиа* (поред *сиа*) и *ида* — налазе се у нашим споменицима (н. Давидић, Рјечник из књиг. старине српских в. в.). Остаје још само да ноје је заиста ретко. Али језички у њему нема ничег другог до оно што се налази у *ида* (наше *ида*), *сиа* и *ида*, јер оно претставља старо **ида* ноје је морало дати фонетским путем *ид*. Према томе тамо где се употребљавало *ида* и *сиа*, могло се употребљавати и *ида*.

Ако је *идиоуци* несрпско (исп. *идиоуци* ХТ 134_и), по чему оно не може бити позајмица из црквенословенских текстова (исп. у Миклошићеву Lex. *paif*овој, ту реч у многим споменицима српске редакције в. в. *идиоуци*), чијим је језиком и хтео да пише преводилац Хиландарског типика. Овакве прилоге употребљава јасни ХТ у више нахова: *идиоуци* 132_и, 65_и, 40_и; исп. такође: *идиоуци* ХТ 58_и, 38_и; *идиоуци* ХТ 40_и, *ида* ХТ 69_и, *идиоуци* ХТ 125_и. Али и КТ има *идиоуци* 9, као што и толики други наши споменици имају сас ове прилоге. Још наше значајна има там *и* и. из там *и*, иако га је другом речју заменио Студенички типик (исп. *и* *и* *и* у ХП 69_и, ХП 3_и).

Према овим врло спорним цртама, које не могу доказивати да писац ХТ није био Србин, има цео ред неоспорно

⁴ Ср. см. 181—183.

(м. маџ) XT 112_{ма}, маџ(а) (м. ма-) XT 109_{ма}, исп, такође и читае (м. -маџ) XT 11_{ма}, маџ XT 9_{ма}, м. маџа (исп, напред маџа XT 9_{ма}). Све је остало још мање убедљиво. Реч *болыише* употребљавана се и у српским споменицима (исп. Akad. Rj. I 531), *началовати*, *началовати се*, *началино* — познати су и српским споменицима (исп. Даничић Рјечник из књижевних старина српских II 297), затим реч *лпшм*, иако је Даничић ије забележио у „старинама“, иако се од најстаријих преписа употребљавало у народу (исп. Akad. Rj. IV 8-84). Чак кад би се узело да реченица: *тебѣ больше дано, а миѣ младаѣ* (ор. сн. 185) значи „а? првој свој части звучитъ скорѣе по-руски, чѣмъ по-болгарски или по-сербски“ (I с.), то би значило само да је преводноу XT из рускиа, али тако исто може бити и из старословенских споменика, оство у памети тај израз и да га је он увео у свој текст.

На тај начин долази е преводноу Русу тако су исто слаби као и о преводноу Бугарину. Али то не значи да се и код нашег преводноца, а и у другим споменицима писаним у Хиландару у Савиној школи, не иде по истом и утицају руских текстова као и бугарских. Јер су се споменици једне редакције преписивали другом, а у новом препису могло је остати трагова разије редакције или разијих редакција.

И тако, иако ми је несумњиво да је у основица Савине Кримије — Кримија рускословенске редакције, тако ми је несумњиво да у основица Хиландарског тивана није ни рускокривени ни македонско-бугарски текст. Нjemu је у основици прикисносриски текст на који је Евергетидски типак непосредно преводен за употребу Хиландара.

II.

Из овога свјет излази да је св. Саво кад је дошао у Св. Гору, напштао на знатан број руских монаха у поменитим манастирима у којима је — до подизања Хиландара и Кареје — пробаио. Није чудо што је он своју ортографију усавршио тамо где му је руска ортографија могла помоћи (писанье м и љ у почетку речи и њѣ вокала), а тамо где му ова није могла помоћи (у писанју м и љ из сугласника и у писанју м и љ из сугласника), остјало је по старом. Тамо је и

Гласовије дѣјак, вероватно сасвим независно од сѣ. Савѣ, прито из истог извора. То исто вреди за писца Хиландарског типика. Код њѣга је, у овим случајевима у којима руска азбука није могла помѣћи, вѣза са старом нашом азбуком, сличном азбуци у Мирослављеву језицију. — још много јача (сѣ. првонао о претпостави и у ѣ углавном из ѣ, з, х; иѣ, о томе код мене Глас LXII (1901) 220 и даље). Када се узме колико су различне словенске ћириличке азбуке утицале једне на друге — овај утицај не би био тако велики.

Али то не би морало значати да се тиме и ограничава руски утицај на оне људе који су — као писца Хиландарског типика — отпочинjali књижевни рад у Хиландару, окупљени око сѣ. Савѣ. Је мислим да трогова типик утицаја има баш у писца Хиландарског типика.

И Хиландарски типик, као и неки други споменици наши, употребљава ѣ. Обично се мислило да је то представљало продужене традиције Мирослављева језицију у којем се употребљавало ѣ и ѣ. Али то није бити тачно. Прѣ свега, да се у томе огледа продужавање традиције Мир. јез., ми бисмо очекивали, на ѣ врло ограничену, употребу и знака ѣ: међутим тога нема. Уставом, само по себи, могло би се допустити да писца Хиландарског типика, или школа из које је он изишао, одбаци ѣ, а задржи ѣ. Али би тада значало да ѣ има какву нарочиту службу. Међутим оно такве службе у Хиландарском типичу нема, аѣ се ставља тамо где се ѣ стављало у руској азбуци, у руским књигама. Руска је орфографија у то време од два вежљива знања ѣ и ѣ имала само ѣ и стављала га је иза сугласника да се њиме обележи ѣ (управо уметкеним сугласником испред ѣ). И Хиландарски типик ставља ѣ иза сугласника, али да њиме обележи обично ѣ. Док ѣ у руској азбуци има нарочиту функцију, јер се ѣ писало једино у почетку речи и иза вокала, дакле, када се ѣмѣ обележавало ј+ѣ, тј. ѣ+ѣ, а ѣ је значило (сѣм) ѣ+ѣ, докле ѣ у Хиландарском типичу нема никакве нарочите функције, аѣ се — и то кад је писцу падало на памет — стављало мѣсто ѣ, али само иза сугласника (деси се који пут и иза уметкеног сугласника, али — као што је познато — у овом споменику у том положају стоји ѣ). Ево примера.

ава 92₁₂, 93₁₂, 124₁ — аверкманьнык 56₁ — авермань
 91₁₂ — афта (тог) 69₁₂, 109₁ — афта 66₁₇, 138₁₂ —
 ама 35₁, аманга 87₁₂, аманга 138₁₁ — ама(а)н(а)ман 90₁₂₋₁₃ —
 амак 99₁₁ — амак 86₁₁ — ама 47₁₁, 98₁₂, 99₁₂ — ама-
 амантинъ 72₁ — аманта 87₁₁ — ама(а)ланца 95₁₁ — аману-
 аман 92₁₂, 135₁₂ — аманта 77₁₂₋₁₃ — аманта 123₁₂ —
 аманца 59₁₂ — амантаманов 143₁ — а(м)манс(а)ман 45₁ —
 аманца 99₁ — ама 85₁ — ама 100₁ — ама 107₁ — ама 66₁,
 93₁₁ — аманца 148₁ — аманца 56₁₂ — афта 121₁₂ —
 аманца 76₁₁, 111, 87₁, 88₁, 95₁₂, 103₁, 104₁, 143₁₂, аманца
 75₁₂, аманца 103₁₂, аманца 55₁, 99₁, 102₁, аманца
 76₁ — аманта 148₁ — аманца 78₁ — ама 38₁₂, 73₁ —
 ама 147₁₂ — ама 148₁₂ — аманта 36₁₂, 132₁₂ — аманца
 36₁₂ — аманта 48₁, 49₁ — аманца 91₁ — аманца
 48₁₁ — аманца 64₁₂, 67₁ — аманца 113₁₁ — аманца 117₁ —
 аманта 100₁ — аманца 122₁ — ама 41₁₂ — аманца 92₁₂ — ама-
 тама 55₁₂ — ама с 56₁, аманца с 55₁ — аманта 102₁₁ —
 аманца 95₁₂ — аманца 125₁₂, аманца 123₁₂, 124₁₂, 129₁ — ама 51₁,
 58₁, 60₁, 121₁, 146₁₂ — ама 128₁₂ — ама(а)ма 63₁₁, ама(а)ма
 48₁ — ама 117₁₂ — аманца 60₁₂ — аманца 96₁₁ — аман-
 цам 104₁₂ — аманта 47₁₂ — аманца с 60₁₂ — аманта
 87₁₁ — а(а)ма 34₁ — аманта 124₁₂ — ама 120₁ — аманта 38₁₂ —
 аманца 66₁₂ — аманца с 98₁₂ — аманца 122₁ — ама(а)-
 ама с 121₁₂ — аманта 34₁₂ — аманца с 99₁ — аман-
 цам 39₁₂ — аманца 120₁, аманца 123—124 — аманца
 77₁₂ — аманца 145₁₂ — аманца 59₁₂ — аманца 47₁₁ —
 аманца 122₁₂ — аманца 121₁₂ — аманца 39₁₁ —
 аманца 97₁₂ — аманца 99₁₂ — аманца 71₁₁ — аманца
 аманца 87₁₂ — аманца 79₁₂ — аманца 87₁₂ —
 аманца 148₁₂ — аманца 147₁₂ — аманца 148₁₂ —
 аманца 91₁₂ — аманца с 91₁₂ — аманца 122₁ — аманца
 37₁ — ама 38₁₂, 40₁, 46₁, 51₁, 57₁, 59₁, 60₁₂, 69₁₂, 74₁₂,
 86₁₂, 87₁₂, 90₁₂, 93₁, 111, 123₁, 143₁₂ — ама 38₁, 140₁₂, 144₁₂ —
 аманца 121₁₂ — ама(а)ма с 128₁₂ — аманца 117₁ — аманца
 94₁ — аманца 59₁ — аманца 105₁ — аманца
 121₁₂ — аманца 91₁₂ — аманца 147₁₂, аманца
 50₁₂ — аманца 95₁₂ — аманца 136₁₂ — аманца с
 94₁₂ — аманца 147₁₂ — аманца 145₁₂ — аманца 101₁₂, ама-

блицима јос. рј. тиса митанмуъ 32₁₂, шћтануъ 91₁₇, 118₁, чти нмуъ 91₁₇, шћтаннмуъ 145₂, вѣрѣдннмуъ 118₁, вѣрѣдннмуъ 104, и сл.; али и у Миросл. јеванђ. находномо једном на монѣтануъ (Кулбакан, ор. сѣ. 52). Тако исто могло би се помислити да се у овимъ гсѣ. рпѣ. псѣпѣ. огледа руски утицај: дѣланн 102₁₂, ѣданн 132₁, псѣтанн 143₁₂, чланн 137₁₂, штанннн 137₁₂, шћтанннн 51₁₂, шћланн 59₁₂, шћдѣланн 47₇, шћшћланн 40₁₂, шћшћланн 33₁₂, 39₁₂, шћшћланн 16₁ и сл., нарочито ако се ти облици испорекѣ на пр. са гсѣ. рј. таквимъ нисаннѣ у XIII; шћшћланн 69₁₂, нѣнганн 69₁₂, али баш и у овомъ споменнику: г. рј. шћнн XT 15₂, ѣланн шћнмуъ XT 149₁₂, вѣрѣдннмуъ шћшћланн XT 86₁₂; али се такви облици, иако рѣтко, находе и у Миросл. јеванђ. (на пр. шћшћланнн, Кулбакан ор. сѣ. 51). Дакле, као што се види, ту се тај утицај не може сматрати као сигуран. Утолико пре што и код и основа знамо тај нѣстанѣ (-ен) и у Миросл. јев. и у XT, а тако исто и у другимъ споменницима ове епохе (XIII, KT и сл.)¹⁾.

У другимъ врѣлцима показује архисни језик XT веку са јанкомъ ранијихъ нѣпнихъ споменника. Врло су танѣнѣнѣнѣ XT облици у којима се на крају два и сажимају у једно, као: јос. шпѣ. псѣпѣ. гсѣшћн XT 111₁₂, тѣшћн XT 110₁₂, шћшћдѣланн XT 107₁₂, шћшћланн XT 107₁₂, шћшћланн XT 105₁₂, шћшћланн XT 103₁₂ и многи други; дѣл. јос. а. јѣтп. вѣтпн XT 111₁₂, 104₁₂, 113₁₂, 134₁₂, 135₁₂, 95₁₂, 92₁₂, шћлн XT 148₁₂, 146₁₂, шћшћланн XT 54₁₂ и нѣ. други; шћпѣ. асѣ. дѣ. ѣ ѣданн XT 68₁₂, ѣ. вѣрѣднн 65₁₂ и сл.; јос. рј. шћшћланн XT 71₁₂, шћшћдѣланн XT 87₁₂, шћшћшћланн XT 147₁₂. Такви се облици находе и у Миросл. јев. (Кулбакан, ор. сѣ. 51) и у другимъ споменницима тога врѣмѣна: вѣтпн (дѣл. а.) XT 7₁₂, вѣшћланн (ѣ. а.) XIII 67₁₂, шћшћшћланн XIII

¹⁾ Нѣк. стѣ(дѣтн) XT 86—87, 48₁₂; дѣланн 18₁₂, дѣтн XIII 69₁₂, чѣк и: пѣшћланн XT 137₁₂, шћшћланн XT 139₁₂, нарѣчно сѣс то порѣд лѣдн (г. рј.) XIII 3₁₂, нѣ. дѣн (г. рј.) KT 2₁₂, шћшћланн XT 87₁₂ и сл.; шћпѣ. још и: дѣланн (ѣ. а.) KT 9₁₂, нѣ. вѣрѣднн XT 139₁₂, г(ошћ)дѣланн XT 57, — дѣтн XIII 67₁₂, шћшћдѣланн XIII 70₁₂, гсѣшћланн XT 103₁₂, тѣшћланн XT 53₁₂, — шћшћдѣланн XT 90₁₂, шћшћланн XIII 67₁₂, шћшћланн XT 87₁₂, 14₁₂, XIII 76₁₂, шћшћланн 68₁₂, пѣшћланн XT 53₁₂; чѣк и вѣрѣднн XIII 70₁₂.

70₁₂, *ишнѣмѣ* ХПН 70₁ и сл.¹⁾ И у другим случајевима имамо слично. Ја ћу навести још један занимљив и типичан пример из језика овог текста, Писац Хиланд, тип употребљава у дативу једн., код предлога наставак *-ѣмѣ (-ѣмѣ)* (тискању 53₁₂, *чѣмѣ* 49₁, *лѣмѣ* 49₁, *вѣмѣ* 107₁₂ и сл.), али у истом калугу партиципи, који у његову домаћем говору нису постојали, он има увек наст. *-ѣмѣ* као што имају црквени споменици (на пр. Мир. јев.): *мѣмѣ* 93₁₂—*ѣмѣ* 50₁₂, 77₁₂, *ишнѣмѣ* 93₁₂ и увек тако; само двапут *вѣмѣ* 54₁, 117₁₂.

Из овога се види да је у то време већ преводилац Хиландарског типика владао традиционалним црквенословенским језиком који се у његово време употребљавао у цркви споменицима. Као и на св. Сину и на њега је у класној мтри утицала руска ортографија; у осталим он је био у органској вези са језиком тадашње наше писмености. Остаје нам још да се задржимо на народним особинама и Хиланд. типика и осталих споменика о којима говоримо, не бисмо ли тако идеализирали њихов говор са дијалектима њиховог времена.

12

Црква нашег народног језика има у свима деловима Савинне епохе, како гласовних тако и морфолошких. Да наведем само нешто из развика гласова. Тако *ѣ* (—*ѣ*, *ѣ*) у почетку речи прелази у *ѣ* (ѣ); *ѣ* често у ХТ (126₁₂, 76₁₂, 94₁₂, 115₁₂, 143₁₂, 139₁₂—₁₂, 57₁₂, 64₁₂, 88₁₂, 45₁₂, 26₁₂, 19₁₂ и др.), КТ (8₁₂, 7₁₂, 8₁₂, 13₁₂), ХПН (3₁₂, *ѣ*, *ѣ*, *ѣ*, *ѣ* и сл.) ХПН (59₁₂, 70₁₂, 70₁₂), *ѣ* (ѣ) ХТ (68₁₂, 64₁₂), *ѣ* (ѣ) ХТ (57₁₂), *ѣ* (ѣ) ХТ (143₁₂), *ѣ* (ѣ) КТ (7₁₂), *ѣ* (ѣ) и ХПН (57₁₂); често писане место *ѣ* умекшавог (дѣле, рѣ, ѣ, ѣ и сл.) — *ѣ* тврдог (дѣле, ѣ, ѣ и сл.) показује да је у то време *ѣ* тврдо народна особина (наравно, оно је знатно раније очврсло): *ѣ* (ѣ) ХТ (83₁₂, 140₁₂, 119₁₂, 72₁₂, 78₁₂, 113₁₂, 108₁₂, 106₁₂, 105₁₂ и сл.), *ѣ* (ѣ) ХТ (17₁₂), *ѣ* (ѣ)

¹⁾ У ХТ наведено и у повн. и повн. и, (ово у неким изданима дијалектима наведено) *ѣ*: на прѣмдани ХТ 123₁₂, на *ѣ* (ѣ) *ѣ* (ѣ) ХТ 43₁₂, и *ѣ* (ѣ) *ѣ* (ѣ) *ѣ* (ѣ) ХТ 46₁₂.

ХТ (108_{из}), *м(а)м* ХП (2_{из}), *м(а)м(а)м* ХТ (27_{из}, 76_г, и др.), ХП (68_{из}), *траншар* ХТ (118_{из}), *м(а)м(а)м* ХТ (86_{из}), *саматри* ХТ (61_{из}), *м(а)м(а)м* ХП (68_{из}) итд.¹⁾ Сваки од ових словеника има по који пример обележавања *й* — знаком *х*, *б* — знаком *г*: *архано* ХП (3_{из}, 10_{из}), *м* ХТ (114_{из}), ХП (3_{из}), ХП (70_{из}), *помаки* ХП (14_{из}, 10_{из}), ХП (67_{из}), *Еренин* ХП (70_{из}), *Истрани* ХП (70_{из}), *тени* ХП (3_{из}, 10_{из}), *Борачки* ХП (3_{из} — исп. напред стр. 227), *м(а)м(а)м* ХТ (26_{из}), *Гучини* ХП (70_{из}). Наравно, саставна споменаца су ово чешће употребљавали, прикени само у случају грешке писарења. Само је шума случајност што такве грешке неможемо у КТ.

И међу облицима има велики број народних облика који се подједнако у свим овим словеницима налазе. Ја ћу и овде извести само по нешто примера из главних категорија.

У ген. једн. нм. и прил. ж. р. са тврдом сугласником независно наст. с каом ХТ (113_{из}), *свјетли* ХТ (68_{из}), *м(а)м(а)м* ХТ (55_{из}), *м* ХТ (52_{из}), *морски* (шмел) ХП (1_{из}), *гучини* (шмел) ХП (1_{из}), ХП (67_{из}) и сл.; у истин. plur. наст. код имен. и придева *-е* *Гучи* ХП (1_{из}), ХП (66_{из}), *Оури* *шмел*, *мел* ХТ (35_{из}), *м(а)м(а)м* ХП (3_{из}), *мел* ХТ (63_{из}, 67_{из}), *м(а)м* ХТ (139_{из}), *Деси* *Дом* ХП (70_{из}), *м(а)м(а)м* ХТ (92_{из}—10_{из}), *м(а)м(а)м* ХТ (9_{из}), *м(а)м(а)м* *мел* ХП (3_{из}) у пост. и ист. plur. наст. имен. и придева с тврдом основном такође *-е* *Риш* (ист.) ХП (1_{из}), ХП (67_{из}), *м(а)м(а)м* *мел* ХТ (41_{из}), *м(а)м(а)м* (ист.) ХТ (91_{из}, 92_{из}, 10_{из}), *м(а)м(а)м* ХТ (61_{из}, 61_{из}), *м(а)м* ХТ (80_{из}, 8_{из}) итд.; у деп sing. придева и имен. *-га* *м(а)м(а)м* ХП (1_{из}, 2_{из}, 3_{из}), ХП (68_{из}, 66_{из}, 71_{из}), ХТ (64_{из}), *гучини* ХП (2_{из}), *м(а)м(а)м* ХТ (118_{из}), ХП (1_{из}), ХП (66_{из}), *м(а)м(а)м* ХП (3_{из}), *га* ХП (70_{из}), *м(а)м(а)м* ХП (71_{из}), *м(а)м(а)м* ХТ (28_{из}), *м(а)м(а)м* ХТ (108_{из}, 116_{из}), *м(а)м(а)м* ХТ (97_{из}), *м(а)м(а)м* ХТ (132_{из}), *м(а)м(а)м* ХТ (116_{из}), *м(а)м(а)м* ХТ (108_{из}, 132_{из}), *м(а)м(а)м* ХТ (45_{из}), *га* ХТ (45_{из}), *м(а)м(а)м* ХТ (56_{из}) и сл.; у дат sing. придева *-м(а)м*: *м(а)м(а)м(а)м* ХТ (8_{из}, 11_{из}), *м(а)м(а)м(а)м* ХТ (6_{из}), *м(а)м(а)м(а)м* ХТ (53_{из}), *м(а)м(а)м(а)м* ХТ (49_{из}), *м(а)м(а)м(а)м* ХТ (59_{из}) и сл.; исп. још еклиптичне зам. у дат. дво: *м(а)м* ХП (68_{из}, 10_{из}, 70_{из}), ХП (4_{из}, 61_{из}), ХТ (118_{из}, 57_{из}, 50_{из});

¹⁾ Наравно сви примери из ових словеника који су употребљавали обично обележавали таквим народним знаком.

То нас показује да писец није могао припадати средњештокарском говору, јер се у њему употребљавало *-лж-*; а од новоштокарских — није могао припадати коновско-режњском, са истог разлога; како у то време није још било формираног шумадиско-сремског говора, јасно је да је морао припадати говорима јужнога дела. Али се пита сада: да ли је припадао Рашкој, или Зети или Херцегу.

Ja mislim da ima u jeziku Hml. tipika nekih znakova po kojima bi se moglo reći da je njegov pisac, pripadao Zeti.

Иако текст иже граматички правилно изнисио, ник се у њему налази лево разликују. Али налазимо неколико пута да се ген. пл. мена са јос. пл. ; наизменично појављују почетицањем еротица мена (јос. у служби ген. пл.) 92₁₋₂, а и мена (еротица мена) 4(та)ца и еротица мена (мтаца ген. пл. употребљен у служби јос. пл.) 92₁₋₂, а еротица мена (мтаца) 48₁₂ — 49₁, а мена мена м(та)ца м(мтаца) и еротица 124₁₂ (паде се у другом делу, пишући еротица, писар мена за прени делом и механички узео ген. јинг место јос. јинг, исп. горе а еротица мена). Можда се мена ове примере може ставити на челани 182₁₋₂ (исто овако као што има у ген. пл. еротица XT 137₁₋₂).

Мешање овако локат. и глас. мн. особина је црногорских говора (нпр. *мо зрбѣ*⁸ и сл. облици у лок. мн. у источнотрногорским говорима, в. Мил. Стевановића, Источнотрногорски дијалекат, ЈФ XIII 70 и ЈФ XIV 161). Истина, употреба *геп. рI* и *за јос. рI* особина је и косовско-ресавских говора, али није употреба *зор. на -сма* (у косовско-ресавском је говору, као и средњештокавском и староштокавском, *-зма*⁹ *мо у I а мн. зор.*) у Хал. типичу гони да га одвојимо од косовско-ресавског говора.

Možda bi neko stavio pitanje, da li je tada ovaj proces u prištorskim govorima bio završen, tj. već u XII—XIII veku. Na to bi se moralo odgovoriti da jednakost *sep.* i *sa* još

[illegible]

Сада ћу још једном искупити оаде на једном месту оно што истиче као резултат мојих разлика у овој расправи.

Мирослављева јеванђеља у нези са споменицима Ненањине школе и са радом са Саво допушта нам да загледамо у тама времена развитка наше писмености у XII веку, а можда и нешто раније. Наравно, то не значи да је тиме исцрпљено све што се о томе може још пронаћи или да су тиме обухваћене све могућности.

Почетак старозна српске редакције старословенских споменика пада у Зету оно краја XI века, док се у време када је међу нашим покрајиницима Зета имала преласт. Зато се у нашој редакцији ћирилице одомаћило а место старог њ и ђ, јер је полугласник у Зети у то време био ред њ.

Судећи по развоју ортографије Мирослављева јеванђеља и оној ортографији која се распрострла по Хуму и Босни, може се закључити да је то била ћирилица са особинама гласовница: њ — њ и њ ђ — њ и ђ и само је било њ (џ) и њ; од сугласника био је на њу типичан знак њ (џ) који се употребљавао и за ђ и њ.

Мирослављева јеванђеља својим особинама познате је један од његових оригинали морао бити писан гласовницом и да се некад употребљавао и код католика (отуда реч њша). У нези са тим налази се и замишљени његови орнаменти.

Основни текст (првим мастилом писан) МЈ израдио је, као што је већ раније било утврђено, неки Варсамелеон; а орнаменте и све натписе над читањима јеванђељским Глагораје дијак који је написао и крај рукописа (а. напред стр. 214) и запис на крају.

Орнаменте и натписе над јеванђељским читањима Глагораје дијак је само тачно копирао, готово асцирпао, тако да се у тим натписима не налазе особине његове ортографије, већ основног текста јеванђељског који је писао Варсамелеон. Мога тога и натпис Жана Баласта (а. стр. 218), написан руком дјеча Глагораја, само је тачна копија онога што је он нашао у своје узору, па зато и не може сведочити о њему да је био католик. То исто вреди за реч Жана у нат-

писма које је дијак Главораје писао. Та је реч била у оригиналу са којег ју је он тачно прекопирао.

Карактер ортографије Главорајева дијака, који се огледао у оном делу рукописа на крају којег је он писао, упућује нас на претпоставку да је своју ортографију дијак Главораје добио у оној средини у којој и св. Сави под утицајем руских књига друге половине XII века, вероватно у Св. Гори Хумско-зетској ортографија добила је за време Неманиног маду измену у знамену знака ђ словима ѓ и ѓ за ђ и ѓ, и према томе је им највише рашком редакцијом наше ортографије. Све друго је било као и у хумско-зетској ортографији. Ту су рашку ортографију употребљавали и Дубровчани у односима са Рашком, па су је применили и у писму Кулини бани од 1189 год. Како се та ортографија наводи у Неманиној повељи од 1199 год., вероватно је да се она у Рашкој употребљавала и онда када је Рашко добијао своје образовање и зато је врло вероватно да је он том ортографијом писао када је око 1192 год. отишао у Свету Гору.

•

Ту у Светој Гори св. Сави, бавећи се у Пантелејмону и Ватопејду, и читајући руске прелепе рукописе, морао је убрзо увидети недостатке своје рашке ортографије. Највећи недостатак, писмење ѓ и за ѓ, за право ѓ и за умекшани сугласник испред а, он је одмах дефинитивно исправио, остављајући ѓ само за право ѓ и узимајући ѓ за ја и каткада — поред а — ѓ за умекшан сугласник испред а. Руски правопис својим а за безвјетне умекшањег сугласника испред а није му могао помоћи и зато је он ту колекцију. Тако исто је под утицајем руских рукописа почео употребљавати ж за је иза вокала и у почетку речи; а како су он, према природи руског језика, имао ѓ и за обележавање умекшањег сугласника испред а, што се слагало са Савином рашком ортографијом, то је и св. Сави остао при тој црти.

Св. Сави, подлегавши са својим оцем Хиландар, засновао је у њему своју школу. Из те школе изишао је и писец хиланд. повеље Првозвѣникова (XIII) и писец Хиландарског тивка, који је био, вероватно, из Зете. Сви су се они служили

ортографијом Савином и само тамо где је она била неодређена, они су се ослањали на своју старију ортографију. Српски елементи свих споменика Савине епоке упућују нас на језик Рашке и Зете. Са Савом је, вероватно, из тих области и узимао своје сараднике, као што је био на пр. преводац Хиланд. типика. Када је дошле са. Сави устројебао помоћником за уређење наше цркве, он је наредио да се за употребу наше цркве изради његов текст нашом редакцијом. Колико се може видети по текстовима који су до нас дошли, а нарочито по најстаријем од њих, Иловичкој кримији, у основици тога нашег текста наводи се руско-црквени превод XII века, који је удеоно за нашу употребу неко од претставника Хиландерске школе са. Саве.

*

Ортографија са. Саве није савршена. Њега су главни недостаци необележавање умекшаних сугласника испред *и* и *е* (испред *и* недовољно обележавање); али она представља несумњиво знатан напредак према овоме што је било дотле. Од дела у којима се она налази најрадикалнији је Карејски типик, текст који је, врло вероватно, сам са. Савом писан.

Они недостаци или празнине Савине ортографије брзо су попуњене после њега; али док се није дошло до потпуно устале системе наше ортографије на били реформе са. Саве и оних њених који су се њој отварали, — у току XIII века видимо још многобројне остатке, у различитим размерима, од оних особина његове ортографске системе које су се у њој доследно употребљавале. Остављајући та питања, ја бих још приметио да сама реформа ортографије није био један од циљева Савина рада уопште, већ је он за себе и за све оне који су под његовим руководством радили утварио једну могућу, радну ортографију. Зато се у његовој школи извиди она стегла коју би претпостављала свака нарочито измодена реформа. Писци рукописа његове школе припадају анше његовоме плану рада његови школи оличеној у неможебљиво одређеним прописима. Зато су тада били могући и мада различитажења. Тако се може протумачити и у Хиландар. типик и још понека друга ситнија разлика код њих.